

नीतिगत र कानूनी अन्योलबीच नेपालका सामुदायिक रेडियो

देवराज हुमागाईं

नेपालमा एफएम रेडियोको विस्तारको नीतिगत तथा कानूनी आधार २०४७ सालको संविधान, २०४९ सालको सञ्चार नीति र २०५० मा जारी प्रसारण ऐन नै हुन्।^१ मूलतः राष्ट्रिय प्रसारण ऐन २०४९ को प्रावधानअनुसार बनेको राष्ट्रिय प्रसारण नियमावली २०५२ लाई टेकेर स्वतन्त्र रेडियोहरूको स्थापना र सञ्चालन हुँदै आएको हो। राष्ट्रिय प्रसारण ऐन र नियमावली ल्याउँदा देशमा रेडियो नेपालबाहेक अरू रेडियो थिएनन् र प्रसारणसम्बन्धी छुट्टै कानूनी संरचना पनि थिएन।

विगत ११ वर्षमा रेडियो प्रसारणका क्षेत्रमा अभूतपूर्व विकास भएको छ र यो विकासले अनेक किसिमका अस्पष्टता र अन्योलको स्थिति पनि ल्याइदिएको छ। यस्तो अवस्थामा पनि न त नयाँ प्रसारण कानून तथा नियमावली बन्

^१ यो लेखको पहिलो र चौथो खण्डमा परेका सामग्री केही फरक रूपमा प्रेस काउन्सिल नेपालको त्रैमासिक प्रकाशन *संहिता*मा प्रकाशित भइसकेको छ (हुमागाईं र वन्त २०६५)। *संहिता*मा प्रकाशित सो लेख प्रत्युष वन्तसँगको सहकार्यमा तयार भएको थियो भने यस लेखको पनि विभिन्न ड्राफ्टहरू पढेर वन्तले महत्त्वपूर्ण सुझावहरू दिनुभएको थियो। साथै यस लेखको ड्राफ्ट पढेर सुझाव दिने मार्टिन चौतारीका अन्य सहकर्मीहरू कोमल भट्ट, रश्मि डंगोल र चिरन मानन्धर तथा लेखको सम्पादनमा सहयोग गर्ने शेखर पराजुलीलाई पनि हार्दिक धन्यवाद छ।

सकेको छ, न भएका ऐन नियममा नै समयसापेक्ष संशोधन गरिएको छ । यस क्षेत्रमा देखिएका नीतिगत तथा कानूनी अन्यालबाट छुटकारा पाउन एफएम रेडियोका लागि छुट्टै कानून र नियमहरू बन्नुपर्ने माग लामो समयदेखि उठ्दै आएको हो । अझ त्यसमा पनि सामुदायिक प्रकृतिका रेडियोहरू उद्देश्य, अवधारणा, स्वामित्व, कार्यक्रम प्रसारण आदिका हिसाबले अन्य रेडियोभन्दा भिन्न हुने भएकाले तिनका लागि छुट्टै कानूनी संरचना निर्माण हुनु पर्दछ, भन्ने आवाजहरू पछिल्ला दिनमा जोडदार रूपले उठ्न थालेको पाइन्छ ।^२

नीतिगत तथा कानूनी अन्यालका कारण सामुदायिक रेडियोमा देखा परेका मुख्य समस्याबारे यो लेख केन्द्रित छ । अहिले नीतिगत रूपमा नेपाली रेडियो प्रसारणको क्षेत्रमा देखा परेका प्रमुख समस्याहरू निम्न छन् : स्पष्ट परिभाषा वा पहिचान र वर्गीकरणको अभाव, फ्रिक्वेन्सीको अव्यवस्थित वितरण; अनुगमन र नियमनको अभाव, कार्यक्रम प्रसारणमा अन्याल आदि । यो लेखमा सामुदायिक रेडियोसम्बन्धी नीतिगत बहस कसरी अगाडि बढिरहेको छ, हामीकहाँ अभ्यासका क्रममा कस्ता समस्याहरू देखिएका छन् भन्नेबारे चर्चा गरिएको छ । साथै अन्य केही देशमा भएका सामुदायिक रेडियोबारेका कानूनी अभ्यासलाई पनि उदाहरणका रूपमा अघि सार्दै त्यहाँबाट हामीले सिक्न सकिने विषयवस्तु पनि यहाँ औल्याइएको छ ।

लेखलाई प्रमुख पाँच खण्डमा विभाजन गरिएको छ । पहिलो खण्डमा हामीकहाँ रेडियोको पहिचान र वर्गीकरण स्पष्ट रूपले हुन नसकेको कुरा औल्याइएको छ । अभ्यासका हिसाबले विभिन्न प्रकारका स्वामित्व र उद्देश्यसहित एफएम रेडियोहरू सञ्चालनमा आएका भए पनि कानूनमा स्पष्ट रूपले परिभाषित नगरिएको र सबै किसिमका रेडियोहरूलाई एकै बास्केटमा राखी व्यवहार गरिएको चर्चा छ । दोस्रो खण्डमा सामुदायिक रेडियोले प्रसारण गर्नसक्ने वा गर्नुपर्ने कार्यक्रम कस्तो प्रकृतिको हुनुपर्ने, त्यहाँ स्थानीय समुदायको सहभागिता तथा आवाजहरू कुन रूपमा समेटिनुपर्ने भन्नेबारे कानूनी प्रस्टता नभएको तथा सामुदायिक रेडियोका प्रवर्द्धकहरूसमेत अन्यालमा रहेको अवस्थाबारे व्याख्या गरिएको छ । लेखको तेस्रो खण्डमा इजाजत पत्र वितरण तथा फ्रिक्वेन्सी बाँडफाँटसम्बन्धी स्पष्ट तथा पारदर्शी नीति र योजनाको अभावका कारण सामुदायिक रेडियोको विकासमा आइपरेको अप्ठ्यारोलाई खोतलिएको छ ।

^२ यस्ता आवाजहरू युनेस्कोले गरेको पछिल्लो अध्ययन (पिङ्गल र सुब्बा सन् २००७) तथा प्रत्यूष वन्तद्वारा गरिएको एक अध्ययन (वन्त सन् २००८) मा पनि प्रतिविम्बित भएका छन् ।

चौथो खण्ड सामुदायिक रेडियोलाई राज्यले सुविधा र सहूलियतको व्यवस्था नगरेको, यसको विकास तथा स्थायित्वका लागि सरकारले आवश्यक भूमिका खेल्न नसकेको तथा उदासिन रहेकोतर्फ केन्द्रित छ। लेखको पाँचौं खण्डमा नियामक निकायको आवश्यकता औँल्याउँदै प्रसारणसम्बन्धी इजाजत पत्र दिनेदेखि सबै कामको जिम्मा मन्त्रालयले नै लिएकाले प्रभावकारी अनुगमन हुन नसकेको र यसले गर्दा एफएम रेडियोको व्यवस्थापनमा अनेक किसिमका समस्या आएको चर्चा गरिएको छ। अन्तमा निष्कर्ष दिइएको छ।

पहिचान र वर्गीकरणको समस्या

के हो सामुदायिक रेडियो ?

विश्वका विभिन्न भागमा सामुदायिक रेडियोको भिन्नाभिन्नै अभ्यास र परिभाषा छन्। कसैले निश्चित भूगोलभित्रका समुदायको स्वामित्व वा लगानी भएको तथा रेडियो सञ्चालन, व्यवस्थापन र कार्यक्रम निर्माणमा सो समुदायको पूर्ण नियन्त्रण भएको रेडियोलाई सामुदायिक रेडियो मानेका छन्। लगानी र स्वामित्व जसको भए पनि नाफामुखी उद्देश्य नबोकेको र समुदायको हित र भलाइका निम्ति कार्यक्रम प्रसारण गर्ने रेडियोलाई सामुदायिक रेडियो मान्नेहरू पनि छन्।

सामुदायिक रेडियोहरूको विश्वव्यापी छाता सङ्गठन अमार्कको मान्यताअनुसार सामुदायिक रेडियो आवाजविहीनहरूको आवाज हुनुको साथै रङ्ग, लिङ्ग तथा वर्गका आधारमा दबाइएका जनताको मुखपत्र र साधारणतया विकासको साधनका रूपमा प्रयोग हुने माध्यम हो। यसका मुख्य तीन विशेषता छन् जुन गैरनाफामुखी, समुदायको स्वामित्व र नियन्त्रण, तथा सामुदायिक सहभागिता हुन्। सामुदायिक रेडियोले समुदायका लागि केही गरिदिने होइन, बरु समुदाय आफैँले आफ्ना लागि केही गर्ने उद्देश्यले आफ्नै स्वामित्व र नियन्त्रणमा सञ्चालन गरेको सञ्चारको साधन हो (पवराला र मलिक सन् २००७ : १६ मा उद्धृत)।

परिभाषा जसरी गरिएका भए पनि समग्रमा नाफामुखी उद्देश्य नराखीकन समुदायका वासिन्दाको हितलाई केन्द्रबिन्दुमा राखेर उनीहरूकै सक्रिय सहभागितामा उनीहरूको भलाइका निम्ति काम गर्ने रेडियो नै सामुदायिक रेडियो हो। तसर्थ, सामुदायिक रेडियो भन्नेबित्तिकै स्वामित्व र व्यवस्थापनमा समुदायको सहभागिता र नियन्त्रणको स्थिति कस्तो छ र त्यसले कसको भलाइका कार्यक्रमहरू प्रसारण गर्ने गर्दछ, भन्ने सवाल नै प्रमुख रूपमा आउने गर्दछ।

नेपालमा एफएम रेडियोको स्वामित्वको प्रकृतिमा ६ प्रकार देखा पर्छन् । ती हुन्— व्यक्ति वा व्यापारिक प्रतिष्ठान, गैरसरकारी संस्था, सहकारी संस्था, स्थानीय निकाय, रेडियो नेपाल र शैक्षिक प्रतिष्ठान । व्यक्ति वा व्यापारिक प्रतिष्ठानद्वारा स्थापित रेडियो स्टेसन नाफा कमाउने उद्देश्यसहित सञ्चालन गरिएको हुन्छ । रेडियो नेपालले पनि आफूसँग भएको एफएम रेडियो स्टेसनलाई नाफामुखी प्रयोजनका लागि कहिले विभिन्न निजी व्यक्ति वा व्यापारिक प्रतिष्ठानलाई भाडामा दिने गरेको छ भने कहिले आफ्नै प्रसारणको रिले स्टेसनको रूपमा उपयोग गर्दछ । अरू प्रकृतिका रेडियो भने गैरनाफामुखी उद्देश्यका छन् ।^३ व्यक्ति वा व्यापारिक प्रतिष्ठानको लगानी रहेको रेडियोले आफूलाई व्यापारिक र गैरनाफामुखी उद्देश्यले सञ्चालित रेडियोहरूले आफूलाई सामुदायिक भन्ने गरेका छन् । सामान्यतः आम बुझाइ पनि यस्तै छ । हालसम्म इजाजत पाएका करिब २७० एफएम रेडियोमध्ये आधाजसोले आफूलाई सामुदायिक रेडियोका रूपमा चिनाएका छन् । प्रसारणमा आइसकेका करिब डेढ सय एफएम रेडियोहरूमध्ये पनि आधाभन्दा बढी सामुदायिक रेडियो भनिएकाहरू नै छन् ।

नेपालमा कस्तो रेडियोलाई सामुदायिक मान्ने भन्ने कुनै नीतिगत वा कानूनी व्यवस्था वा व्याख्या छैन । यसले गर्दा सामुदायिक रेडियोको पहिचान, प्रकृति, कार्य प्रणाली, जिम्मेवारी आदिवारे केही अन्याल देखिएको छ । सामुदायिक रेडियोको स्वामित्व र वर्गीकरणमा देखिएको जटिलतालाई गोपाल गुरागाईंको यस भनाइले पनि प्रस्ट पार्छ :

सामुदायिक रेडियोकै स्वामित्वको कुरा गर्ने हो भने पनि प्रस्ट हुनु पर्ने कुराहरू धेरै छन् । पहिलो, के रेडियो सञ्चालन गर्ने गैरसरकारी, सहकारी र निर्वाचित निकाय साँच्चै सामुदायिक संस्था हुन् ? अथवा समुदायको निमित्त चलाइएका संस्थाहरू मात्र हुन् ? समुदायले चलाएका संस्था र समुदायको निमित्त चलाइएका संस्थालाई एउटै भन्न मिल्दैन । अनि समुदायको स्वामित्व रेडियोको आर्थिक परिचालनमा मात्र छ, कि सबै खाले नीति निर्माण तहमा पनि छ ? सञ्चालक संस्थाको सदस्यताको आधार के

^३ यहाँ गैरनाफामुखी भन्नाले आम्दानीबाट खर्च कटाएर बाँकी हुने भागलाई संस्थाका सदस्यहरूबीच वॉडफोर्ट नगरी सोही संस्थाकै श्रीवृद्धिमा वा समुदायको हितमा प्रयोग गर्ने उद्देश्य लिएका संस्था भन्न खोजिएको हो । सहकारी ऐनअनुसार दर्ता भएका संस्थाले आफ्नो नाफाको बढीमा १५ प्रतिशतसम्म अशियार बीच वॉडन पाउने व्यवस्था गरेको भए पनि त्यसलाई समेत गैरनाफामुखी संस्था नै भनेर बुझिन्छ । त्यस्ता संस्थाले चलाएका रेडियोलाई गैरनाफामुखी रेडियो भनिएको हो ।

हो ? सङ्ख्या कति ? सञ्चालक समिति निर्वाचित हो ? हो भने निर्वाचन प्रणाली कति प्रजातान्त्रिक ? यस्ता धेरै प्रश्नको उत्तर गोलमाल छ (पराजुली २०६४ : १२४) ।

सीमित सदस्य सङ्ख्या भएका गैरसरकारी सङ्घसंस्था र केही हुनेखाने व्यक्तिहरूको शेयरमार्फत सञ्चालित सहकारी संस्थाको लगानी भएको र तिनै हुनेखानेद्वारा निर्देशित रेडियोलाई सामुदायिक रेडियो मान्ने कि नमान्ने प्रश्न महत्त्वपूर्ण रूपमा उठ्दै आएको छ । उदाहरण दिएर भन्ने हो भने रेडियो सगरमाथामा वातावरणका क्षेत्रमा काम गर्न खुलेको गैरसरकारी संस्था नेपाल वातावरण पत्रकार समूहको लगानी छ । करिब सवा सय साधारण सदस्य रहेको यस संस्थामा हरेक वर्ष चुनावद्वारा निर्वाचित कार्यसमितिमध्येबाट तोकिएका व्यक्तिहरू रेडियो सगरमाथाको सञ्चालन बोर्डमा रहन्छन् । यही बोर्डले नै रेडियो सगरमाथाको दैनिक कार्यसञ्चालन हेर्नेदेखि रेडियोको नीति र योजना निर्माण गर्छ । त्यस्तै, रेडियो लुम्बिनी सवा दुई सय जना जति अंशियार रहेको लुम्बिनी सूचना तथा सञ्चार सहकारी संस्था लिमिटेडद्वारा सञ्चालित रेडियो हो । ४० हजार रुपियाँ तिरेर मात्र अंशियार बन्न पाइने यो सहकारी संस्थामा हरेक दुई वर्षमा तिनै अंशियारमध्येबाट रेडियो सञ्चालन बोर्ड चयन गरिन्छ ।^४ यी रेडियो स्टेसनको सञ्चालनमा स्थानीय क्षेत्रका सर्वसाधारणको सहभागिता तथा सहज नियन्त्रण र पहुँच हुने देखिँदैन । तसर्थ गोपाल गुरागाईंले भनेझैं यी संस्थालाई समुदायद्वारा सञ्चालित भन्नुभन्दा समुदायका लागि सञ्चालित संस्था भन्न उचित हुन्छ ।

स्वामित्व र व्यवस्थापनमा स्थानीय समुदायका सबै व्यक्तिको सक्रिय सहभागिता नभए पनि कार्यक्रम निर्माण र आर्थिक स्रोत परिचालनमा तिनलाई सहभागी गराउने रेडियो पनि छन् । त्यस्ता रेडियो स्थानीय स्तरमा केही हदसम्म अपनत्व जगाउन सफल छन् । उदाहरणका रूपमा पाल्पास्थित रेडियो मदनपोखरालाई लिन सकिन्छ । यो मदनपोखरा गाविसको लगानी रहेको रेडियो हो । संरचनाका हिसाबले यसको सबभन्दा माथिल्लो निकाय गाविस भए पनि यस गाविसमा कसको राजनीतिक नेतृत्व छ भन्ने कुराले खासै फरक पाउँदैन । रेडियो स्टेसन सञ्चालनको समग्र जिम्मा कार्यसम्पादन समितिले लिन्छ र त्यो नै शक्तिशाली हुन्छ । रेडियो मदनपोखराको नीतिगत प्रावधानअनुसार बढीमा २९ सदस्यसम्म रहने उक्त समिति गाविस परिषद्ले नियुक्त गर्दछ । यसमा

^४ हेर्नुहोस् शेखर पराजुली (२०६४) ले रघु मैनालीसँग लिएको अन्तर्वार्ता ।

महिला, जनजाति र अन्य पिछडिएका समुदायसहित स्थानीय स्तरका विभिन्न क्षेत्रको प्रतिनिधित्व गराइने व्यवस्था छ। यद्यपि यस्तो प्रतिनिधित्व समानुपातिक भने नहुन पनि सक्छ। श्रोता सहभागिता यस रेडियोको सबभन्दा उल्लेखनीय पक्ष हो। समुदाय स्तरबाट रेडियो कार्यक्रम उत्पादन गर्न तथा प्रसारित कार्यक्रममाथि प्रतिक्रियामार्फत आफ्नो पहुँच पुऱ्याउन महिला सञ्चार समूह, रेडियो सङ्गी समूहका नाममा विभिन्न किसिमका श्रोता सञ्जाल यहाँ सक्रिय छन्। यस्ता समूहले रेडियो स्टेसन र स्थानीय समुदायबीच सेतुको काम गर्नुका साथै अतिरिक्त सामाजिक क्रियाकलापहरूसमेत सञ्चालन गरी 'आफ्नो रेडियो' भन्ने भावना जगाउन मद्दत गरेको छ (बज्जाडे सन् २००७)।^५

रेडियोको सञ्चालन र व्यवस्थापनमा समुदायको सहभागिता अत्यधिक हुने अभ्यास पनि हामीकहाँ देखा पर्न थालेका छन्। यसको उदाहरणको रूपमा खोटाङस्थित रूपाकोट रेडियोलाई लिन सकिन्छ। यसले आफ्नो प्रसारण क्षेत्र खोटाङ जिल्लाभित्र 'एक परिवार एक सदस्यता'को अभियान चलाएको छ। २०६५ सालको सुरुआतसम्ममा जिल्लामा स्थायी बसोबास गर्ने २००० परिवार यस रेडियोका सदस्य भइसकेका छन् भने यसै वर्षभित्र यो सङ्ख्या ५००० पुऱ्याउने लक्ष्य लिइएको छ। व्यक्तिमात्र नभई आफ्नो क्षेत्रमा खुलेका सरकारी वा गैरसरकारी संस्थालाई पनि शेयर बाँड्ने व्यवस्था छ। शेयर सदस्य बन्नका लागि प्रति शेयर रु. १०० तोकिएको छ भने एक सदस्यले ५०० भन्दा बढी शेयर खरिद गर्न नपाइने प्रावधान छ। रेडियो प्रसारण क्षेत्रलाई १६ ओटा परिषद् निर्वाचन क्षेत्रमा विभाजन गरिएको छ। यसमध्ये खोटाङ जिल्लाभित्र १३ निर्वाचन क्षेत्र रहेका छन् भने काठमाडौँमा एक, मोरङ/सुनसरीमा एक र उदयपुरमा एक निर्वाचन क्षेत्र निर्धारण गरिएका छन्।^६ यिनै क्षेत्रबाट लोकतान्त्रिक विधिद्वारा निर्वाचित १०१ सदस्यीय परिषद् गठन गरिन्छ। यो रेडियोको सर्वोच्च निकाय यही हो, जसले रेडियो सञ्चालनका लागि लक्ष्य, उद्देश्य, नीति र योजना निर्धारण गर्छ र रेडियो सञ्चालन बोर्डको गठन गर्छ। यसरी गठित बोर्डले रेडियोको दैनिक कार्य सञ्चालन गर्दछ। स्थापनाको भर्खर एक वर्ष पुग्दै गरेको हुनाले २०६५

^५ रेडियो मदनपोखरामा कार्यक्रम उत्पादन र निर्माणमा समुदायको भूमिकावारे जान्न यसै पुस्तकको अध्याय १२ हेर्नुहोस्।

^६ ती जिल्लाहरूमा अस्थायी रूपले बसोबास गर्ने खोटाङहरूको सङ्ख्या उल्लेख्य छ। तसर्थ तिनलाई पनि रेडियो सञ्चालनमा सहभागी गराउन सदस्यता वितरण गरी निर्वाचन क्षेत्र तोकिएको रूपाकोट रेडियो सञ्चालक समितिका सदस्य देवान राई तथा सोही रेडियोका स्टेसन प्रमुख टङ्ग थापाको भनाइ छ। राईसँग २०६५ असार २० तथा थापासँग असार २२ गते कुराकानी गरिएको थियो।

असारसम्म तदर्थ समितिद्वारा नै रेडियो सञ्चालित छ भने परिषद् सदस्यको निर्वाचन हुने क्रम सुरु भइसकेको छ।^१ तसर्थ यसको स्वामित्व र व्यवस्थापनमा समुदायका मानिसहरूको सहभागिता वा नियन्त्रण अन्य प्रकृतिका रेडियोको तुलनामा अलि बढी देखिन्छ।

यी नेपालमा सामुदायिक रेडियोका नाउँमा अभ्यासरत रेडियोहरूको सञ्चालन ढाँचाका केही प्रतिनिधि उदाहरण हुन्। रेडियोलाई परिभाषित गर्ने कानून नभए पनि गैरनाफामुखी वा सामुदायिक रेडियोलाई कानूनी पहिचान दिने हिसाबले प्रयास भने भएकै हो। यस सन्दर्भमा नेपाल वातावरण पत्रकार समूहको अग्रसरतामा २०५९ सालमै सामुदायिक र गैरव्यापारिक प्रसारणसम्बन्धी विधेयक प्रस्ताव गरिएको थियो। अधिवक्ता सतीशकृष्ण खरेलद्वारा तयार गरिएको विधेयकको मस्यौदालाई २०५९ पुस ३ गते एक छलफलमार्फत सुधार र संशोधन गरी अन्तिम रूप दिइएको थियो। उक्त प्रस्तावित विधेयकमा गैरनाफामुखी प्रयोजनले खुले एफएम रेडियो (यद्यपि यसले टेलिभिजनलाई पनि समेटेको थियो) लाई नै दुई प्रकारमा बाँडिएको थियो— गैरव्यापारिक प्रसारण र सामुदायिक प्रसारण। राज्यको स्थानीय निकाय, गैरसरकारी संस्था, गैरनाफामुखी उद्देश्यले सञ्चालित कम्पनी, सहकारी संस्था, मान्यता प्राप्त शैक्षिक संस्था आदिद्वारा सञ्चालितलाई गैरव्यापारिक प्रसारण भनेर मानिएको थियो। त्यस विधेयकमा सामुदायिक प्रसारकका सम्बन्धमा भने यस्तो उल्लेख छ :

स्थानीय समुदायको आवश्यकताअनुरूप प्रसारण गर्नका लागि सम्भावित श्रोता सङ्ख्याको कम्तीमा १ प्रतिशत वा २५ जना व्यक्तिमा जुन बढी हुन्छ, सो सङ्ख्याका स्थानीय व्यक्तिहरूले लिखित रूपमा ५०० वाट आर एफ आउटपुट भएको रेडियो वा टेलिभिजनको सामुदायिक प्रसारण केन्द्र स्थापना र प्रसारण अनुमतिपत्रका लागि निवेदन दिन सक्ने छन् (मैनाली २०५९ : १५ मा उद्धृत)।

यस विधेयकले सामुदायिक प्रसारण संस्थाको साधारण सभा र सञ्चालक समितिमा सम्बन्धित क्षेत्रको अल्पसङ्ख्यकलगायत सबै जातजाति, जनजाति र धर्मावलम्बीको समानुपातिक प्रतिनिधित्व हुनुपर्ने र कम्तीमा ४० प्रतिशत महिलाको सहभागिता हुनुपर्ने मान्यता राखेको छ। सामुदायिक प्रसारण संस्था भनेर

^१ देवान राईसँग २०६५ असार २० तथा टङ्क थापासँग असार २२ गते गरिएको कुराकानीमा आधारित। रूपाकोट रेडियोबारे थोरै चर्चा रघु मैनालीले आफ्नो अन्तर्वातामा पनि गरेका छन् (हेर्नुहोस् पराजुली २०६४ : ९९-१००)।

निश्चित भौगोलिक क्षेत्रका सबै जातजाति, भाषा, धर्म र लिङ्गको समानुपातिक प्रतिनिधित्व भएकोलाई मात्र मानेर सामुदायिक प्रसारण संस्थाको परिभाषालाई साँघुरो बनाइएको छ। यसरी सामुदायिक रेडियोलाई परिभाषित गर्ने हो भने अहिले नेपालमा सामुदायिकका नाउँमा सञ्चालित कुनै पनि रेडियो यस परिभाषाभित्र अटाउन सक्दैनन्। किनकि कुनै पनि रेडियोमा समुदायका सबै लिङ्ग, धर्म, जातजाति वा सम्प्रदायको त्यसअनुरूपको प्रतिनिधित्व छैन।

अब प्रश्न उठ्छ सामुदायिक रेडियोको परिभाषाभित्र साँघुरो हिसाबले निश्चित भूगोललाई मात्र हेरेर र त्यहीँका व्यक्तिको स्वामित्व र समानुपातिक सहभागितालाई मात्र लिने कि यसलाई फराकिलो दृष्टिबाट हेर्दै समुदायका लागि खोलिएका संस्थाद्वारा सञ्चालित रेडियोलाई पनि सामुदायिक रेडियोको परिभाषाभित्र पार्ने। साँघुरो अर्थमा लिने हो भने दोस्रोखाले रेडियो सामुदायिक रेडियोको घेराबाट बाहिर पर्न पुग्छन्। तर सामुदायिक रेडियोको विस्तृत परिभाषाभित्र राखेर हेर्ने हो भने यी रेडियोहरू गैरनाफामुखी हुन् र समुदायको हित र भलाइलाई केन्द्रबिन्दुमा राखेर तदनुकूल कार्यक्रम प्रसारण गर्नु यिनको उद्देश्य हो।

जनआन्दोलन २०६२/६३ पछि मिडियालाई व्यवस्थित गर्ने उद्देश्यले उच्चस्तरीय मिडिया सुभाषा आयोग गठन गरियो र यसको प्रतिवेदन बाहिर आइसकेपश्चात् २०६३ मङ्सिर १३ मा सूचना तथा सञ्चार मन्त्रालयले प्रसारणसम्बन्धी ऐन तर्जुमा गर्ने हिसाबले एउटा मस्यौदा कार्यदल गठन गरेको थियो। सूचना तथा सञ्चार मन्त्रालयका सञ्चारविज्ञ तपानाथ शुक्लको संयोजकत्वमा गठित यस समितिले राष्ट्रिय प्रसारण ऐन, २०६३ नामको मस्यौदा ऐन तयार पारेको थियो (शुक्ल २०६३)। यसमा गरिएको परिभाषाअनुसार सामुदायिक प्रसारण सेवा भन्नाले “प्रचलित ऐनअनुसार दर्ता भएका गैरनाफामूलक संस्थाहरू (जस्तो : सहकारी, गैरसरकारी संस्था, ट्रष्ट, क्लब इत्यादि) समुदायको सर्वाङ्गीण हितका लागि समुदायका व्यक्तिहरूबाट सञ्चालित स्थानीय प्रसारणलाई जनाउँदछ” भनिएको छ।

सामुदायिक रेडियोलाई परिभाषित गर्ने र त्यससम्बन्धी कानून निर्माण गर्ने सन्दर्भमा यस्तै अर्को प्रयास २०६५ सालतिर आएर नेपालका सामुदायिक रेडियोहरूको सङ्गठन— सामुदायिक रेडियो प्रसारक सङ्घ (अकोराव) ले गरिरहेको छ। यसै सन्दर्भमा अधिवक्ता माधवकुमार बस्नेतले सामुदायिक रेडियोको कानून निर्माणको आधार पत्र प्रस्तुत गरेका छन्। रेडियोलाई परिभाषा गर्दा बस्नेतले यसको स्वामित्व, सञ्चालक संस्था र त्यसमा संलग्न व्यक्तिहरूको योग्यता,

प्रसारण हुने कार्यक्रमको किसिम तथा व्यवस्थापन र सञ्चालनमा सर्तहरू गरी चार कुरालाई आधार मानेका छन् (बस्नेत २०६५)। सामुदायिक रेडियोको स्वामित्व, कानूनबमोजिम स्थापित गैरनाफामुखी संस्थाहरू जस्तै: सहकारी, गुठी, गैरसरकारी संस्था, समाज आदिमा रहनुपर्ने बस्नेतको विचार छ। 'समुदाय' को परिभाषाभिन्न निश्चित भूगोललाई नै प्रमुख आधार बनाउनु उपयुक्त हुने तर्क पेश गर्दै उनले रेडियो सञ्चालन र व्यवस्थापनमा उक्त भूगोलमा बसोबास गर्ने सबै जातजाति, भाषाभाषी, धर्म र लिङ्ग तथा राजनीतिक आस्था राख्ने व्यक्तिहरूको प्रतिनिधित्व हुनुपर्ने धारणा राखेका छन् (बस्नेत २०६५)। सतीशकृष्ण खरेल (हेर्नुहोस् मैनाली २०५९, मा उद्धृत) ले सामुदायिक रेडियोको सन्दर्भमा प्रस्तावित गरेको परिभाषासँग बस्नेतको धारणा मिल्दोजुल्दो छ। यद्यपि खरेलले भैं त्यों प्रतिनिधित्व समानुपातिक आधारमा हुनुपर्ने वा नपर्ने भन्ने विषयमा भने बस्नेतले प्रस्ट पारेका छैनन्।

नेपाली रेडियोको विकास र विस्तारलाई लामो समयदेखि अध्ययन र अवलोकन गर्दै आएका प्रत्युष वन्तको विचार भने खरेल र बस्नेत दुवैको भन्दा फरक छ। सामुदायिक रेडियोको परिभाषा वा वर्गीकरण गर्दा 'अधिकतम लचकताको सिद्धान्त' अपनाउनुपर्ने धारणा वन्तको छ। गैरनाफामुखी उद्देश्यले सञ्चालित सबै रेडियोलाई सामुदायिककै वर्गमा समेट्नुपर्ने र अहिलेसम्म सामुदायिक भनिँदै र मानिँदै आएका एफएम रेडियोलाई नयाँ कानूनले सामुदायिक रेडियोको परिभाषाबाट बाहिर पार्न नहुने तर्क उनको हो। वन्त थप्छन्, "यसले सामुदायिक रेडियोरूपी फूलबारीमा विभिन्न थरी फूलहरूको अस्तित्वलाई स्वीकार गर्ने वातावरण निर्माण हुन्छ।"^५

सामुदायिक रेडियोलाई परिभाषित गर्ने क्रममा बाहिरी मुलुकमा भएको अभ्यासलाई हेर्ने हो भने अधिकांशले समान रूपले मान्यता दिएको प्रमुख मापदण्ड चाहिँ सामुदायिक रेडियोले नाफा कमाउन मिल्दैन भन्ने नै हो। अस्ट्रेलियाको अभ्यास हेर्ने हो भने सामुदायिक प्रसारण सेवा (यसमा रेडियो टेलिभिजन र अनलाइन पनि पर्दछ) 'नाफाको लागि सञ्चालित अथवा नाफा कमाउने संस्थाको अङ्गका रूपमा सञ्चालित नभएको' भनिएको छ। आयरल्याण्ड र क्यानाडा दुवैमा 'गैरनाफामुखी संस्थाको स्वामित्व र नियन्त्रणमा सामुदायिक

^५ सामुदायिक रेडियो प्रसारक सङ्घ (अकोराव) द्वारा २०६५ जेठ २८ मा आयोजित 'सामुदायिक रेडियोका लागि कानूनी व्यवस्थासम्बन्धी आधार-पत्र' विषयक अन्तर्क्रिया कार्यक्रम तथा अकोराव र नेपाल वातावरण पत्रकार समूहद्वारा २०६५ असार ३१ मा संयुक्त रूपमा आयोजित 'सामुदायिक रेडियोको सामाजिक प्रभाव मूल्याङ्कन' विषयक अन्तर्क्रिया कार्यक्रममा व्यक्त विचार।

रेडियो रहनुपर्दछ' भनिएको छ । त्यस्तै, दक्षिण अफ्रिकामा सामुदायिक रेडियो 'गैरनाफामूलक निकायको पूर्ण नियन्त्रणमा र गैरनाफामूलक उद्देश्यका लागि सञ्चालित हुनुपर्दछ' भनिएको छ (पवराला र मलिक सन् २००७ : ७१, प्राइस-डेभिस र टाची सन् २००१ : ५०) नेपालका सामुदायिक भन्ने गरिएका रेडियोहरू पनि गैरनाफामूलक उद्देश्यका संस्थाद्वारा सञ्चालित छन् । तसर्थ सामुदायिक रेडियोको परिभाषा र वर्गीकरण गर्दा गैरनाफामूलक उद्देश्यलाई प्रमुख सर्त मानिनु उचित छ ।

स्वामित्व र व्यवस्थापनमा समुदायका व्यक्तिको उल्लेख्य प्रतिनिधित्व र नियन्त्रण हुनु पर्दछ भन्नेबारेमा खासै फरक मत कतै पाइँदैन तर निश्चित क्षेत्रका समुदायको स्वामित्व वा सहभागिता कुन रूपमा रहने भन्नेमा भने फरकफरक धारणा रहेको छ । अस्ट्रेलिया र दक्षिण अफ्रिका दुवैले सामुदायिक रेडियोको स्वामित्व र व्यवस्थापनमा समुदायको उत्साहपूर्ण सहभागितालाई जोड दिएको पाइन्छ । समुदायकै सदस्यको सहभागितामा स्थापित स्वायत्त निकायको स्वामित्वमा रेडियो हुनुपर्ने व्यवस्था छ, यी देशमा । अस्ट्रेलियामा समुदायको परिभाषाभित्र सामाजिक, ऐतिहासिक र सांस्कृतिक सम्बन्धलाई जोड दिइएको छ भने दक्षिण अफ्रिकामा ऐतिहासिक रूपले पछाडि पारिएका समुदायको सहभागितालाई जोड दिइएको छ । आयरल्याण्ड र क्यानाडाको अभ्यासमा गैरनाफामूलक संस्थाको स्वामित्वमा रेडियो हुनुपर्ने र गैरनाफामूलक संस्थाको सदस्यता समुदायका सबैका लागि खुल्ला हुनुपर्ने व्यवस्था छ । त्यस्तै, संस्थाको व्यवस्थापन, सञ्चालन र कार्यक्रम निर्धारण आदिमा समुदायको सहभागितालाई प्राथमिक सूचीमा राखिनुपर्ने व्यवस्था छ (पवराला र मलिक सन् २००७, प्राइस-डेभिस र टाची सन् २००१) । संयुक्त राज्य अमेरिकाको अभ्यास हेर्ने हो भने स्कूल, चर्च, स्थानीय सरकार जस्ता विभिन्न स्थानीय समुदायमा काम गर्न खुलेका संस्थालाई कम क्षमताको एफएम रेडियो सञ्चालनको स्वीकृति दिइएको पाइन्छ । गैरव्यापारिक, शैक्षिक, सामुदायिक प्रसारण र कम क्षमताका एफएम रेडियो (लो पावर अर्थात् एलपीएफएम) सञ्चालनका लागि व्यक्ति वा व्यापारिक प्रतिष्ठानलाई अनुमति छैन (पवराला र मलिक सन् २००७) ।

वर्गीकरण कसरी ?

विश्वका अधिकांश देशमा रेडियोलाई स्पष्ट वर्गीकरण गरी राज्यका तर्फबाट तदनुकूल सुविधा र सहूलियत दिने नीति लिइएको पाइन्छ । तर हामीकहाँ त्यस्तो अवस्था त छैन नै, सार्वजनिक, व्यापारिक वा सामुदायिक रेडियोबारे कानूनी

पहिचान पनि फेला पार्न सकिँदैन । विद्यमान नीति र कानूनका कमी कमजोरी औँल्याउँदै तिनमा समयानुकूल हेरफेर गर्नुपर्छ र स्वामित्व, उद्देश्य एवं सहभागिताका आधारमा रेडियोको वर्गीकरण गरिनु पर्छ भन्ने आवाज पहिल्यैदेखि उठ्दै आएको छ । एफएम रेडियो लगायत समग्र प्रसारणको क्षेत्रमा देखिएका नीतिगत कमीकमजोरी सच्याउने र प्रसारण प्रणालीको समयानुकूल विकास गर्ने भन्दै सरकारी र गैरसरकारी तवरमा विभिन्न कार्यदल र आयोगहरू बनेका पनि छन् । यस्ता कार्यदल र आयोगले पनि एफएम रेडियोको वर्गीकरण गर्ने विषयलाई प्राथमिकता दिएर सुझाव प्रतिवेदन पेश गरेको पाइन्छ । मात्र कार्यदलपिच्छे फरकफरक स्वरूपहरू प्रस्ताव गरिएका छन् । नत्र एफएम रेडियोको वर्गीकरण गर्नुपर्छ भन्ने कुरामा कुनै विवाद बाँकी छैन र प्रशस्त विकल्पहरू पनि सुझाइएका छन् ।^९

सरकारद्वारा विगतमा गठित कार्यदलले दिएका सुझावमध्ये २०६१ सालमा सूचना तथा सञ्चार मन्त्रालयका विशेष अधिकृत महेशप्रसाद अधिकारीको संयोजकत्वमा गठित सुझाव समिति^{१०} ले दिएको सुझाव तुलनात्मक रूपले अलि विस्तृत र प्रस्ट देखिन्छ (अधिकारी २०६१) । अधिकारी कार्यदलले दिएको सुझावमा एफएम रेडियोको वर्गीकरण सेवा र प्रसारण क्षेत्र गरी दुई किसिमले गर्न सकिने उल्लेख छ । सेवाका हिसाबले गरिने वर्गीकरणमा सार्वजनिक प्रसारण सेवा, सामुदायिक प्रसारण सेवा, व्यापारिक प्रसारण सेवा, शैक्षिक प्रसारण सेवा र अन्य गरी पाँच प्रकार छन् । प्रसारण क्षेत्रका आधारमा गरिने वर्गीकरणमा राष्ट्रिय, क्षेत्रीय र स्थानीय गरी तीन प्रकार छन् ।

जनआन्दोलन २०६२/६३ पछि गठित उच्चस्तरीय मिडिया सुझाव आयोगको प्रतिवेदन, २०६३ मा पनि रेडियो वर्गीकरणसम्बन्धी सुझाव थियो (अधिकारी २०६३ : १८) । यस सुझावले माथि उल्लिखित महेशप्रसाद अधिकारी कार्यदल (२०६१) ले दिएको सुझावसँग हुबहु मिल्ने गरी प्रसारण इजाजतलाई सेवाका

^९ प्रसारण क्षेत्रलाई व्यवस्थित बनाउन विगतमा गठित सुझाव कार्यदलको जानकारी र तिनले एफएम प्रसारणका सन्दर्भमा दिएका सुझाव वा सिफारिसको सारांशगत चर्चाका लागि हुमागाईं (२०६२) हेर्नुहोस् ।

^{१०} यस समितिका सदस्यहरूमा ब्रोडकास्टिङ एसोसिएसन नेपालका तत्कालीन अध्यक्ष शिवलाल मल्ल, सामुदायिक रेडियो प्रसारक सङ्घका तत्कालीन अध्यक्ष रघु मैनाली, काठमाडौं उपत्यका एफएम प्रसारक मञ्चका अध्यक्ष भरत शाक्य र सूचना तथा सञ्चार मन्त्रालयअन्तर्गत विभिन्न शाखाका उपसचिव स्तरका तीन जना कर्मचारीहरू रमेशकुमार अधिकारी, अम्बरराज पौडेल र गीताप्रसाद खनाल थिए ।

आधारमा पाँच प्रकारमा र प्रसारण क्षेत्रका आधारमा तीन प्रकारमा वर्गीकरण गरिनुपर्ने प्रस्ताव गरेको छ। मिडिया सुभावा आयोगको प्रतिवेदन बाहिर आइसकेपश्चात् २०६३ मङ्सिर १३ मा मन्त्रालयले प्रसारणसम्बन्धी ऐन तर्जुमा गर्ने हिसाबले एउटा मस्यौदा कार्यदल गठन गरेको थियो। सूचना तथा सञ्चार मन्त्रालयका सञ्चारविज्ञ तपानाथ शुक्लको संयोजकत्वमा गठित यस समितिले 'विद्युतीय सञ्चार माध्यमलाई व्यवस्थित तथा नियमन र राष्ट्रिय प्रसारण प्राधिकरणसम्बन्धी विधेयक तर्जुमा गर्न' सुभावा दिएको थियो (शुक्ल २०६३)। यस समितिले तयार पारेको मस्यौदा ऐनले पनि अधिकारी कार्यदल र उच्चस्तरीय मिडिया सुभावा आयोगका सुभावा (अधिकारी २०६१, अधिकारी २०६३) लाई नै पूर्णतः पछ्याउँदै प्रसारण इजाजतलाई सेवाका आधारमा— सार्वजनिक, सामुदायिक, व्यापारिक र शैक्षिक प्रसारण सेवा तथा भौगोलिक क्षेत्रको आधारमा— राष्ट्रिय क्षेत्रीय र स्थानीय प्रसारण संस्थामा वर्गीकरण गर्नुपर्ने सुभावा दिएको थियो (शुक्ल २०६३)।^{११} यसअघि इजाजत पत्र लिई सञ्चालन भइसकेका प्रसारण संस्थाहरूले ऐन प्रारम्भ भएको एक वर्षभित्र नयाँ ऐनको व्यवस्थाअनुरूप कुन वर्गमा रहन चाहेको हो आधार र कारणसहित प्रसारण प्राधिकरण समक्ष निवेदन दिनुपर्ने व्यवस्था यो मस्यौदा ऐनमा गरिएको छ। त्यसपछि उक्त निवेदनलाई जाँचबुझ गरी प्राधिकरणले उपयुक्त वर्गीकरण गर्ने प्रावधान छ।

हामीकहाँ विभिन्न ढाँचामा समुदाय-लक्षित गैरनाफामूलक रेडियो पनि सञ्चालित छन्, सेवाका साथै व्यापारिक कार्यक्रमहरूको प्रसारण गरी नाफा कमाउने उद्देश्यले सञ्चालित रेडियो पनि छन्। तसर्थ गैरनाफामुखी रेडियोलाई पनि वर्गीकरण गर्न सकिन्छ। क्यानाडाको सन्दर्भ हेर्ने हो भने त्यहाँ गैरनाफामुखी रेडियोलाई पनि कम्युनिटी रेडियो, क्याम्पस रेडियो, नेटिभ रेडियो र इन्डिक रेडियो गरी ४ प्रकारमा विभाजन गरिएको छ। कम्युनिटी रेडियोलाई नै पनि 'टाइप ए' र 'टाइप बी' भनेर वर्गीकरण गरिएको छ। फ्रान्समा रेडियो प्रसारणले ओगट्ने क्षेत्र र त्यसले दिने सेवाका आधारमा समग्र रेडियो प्रसारणलाई पाँचओटा वर्ग – ए, बी, सी, डी र ई मा बाँडिएको छ। यीमध्ये वर्ग ए भित्र गैरव्यापारिक हिसाबले खुलेका स्थानीय, सामुदायिक, सांस्कृतिक र शैक्षिक सेवा प्रसारण गर्ने किसिमका रेडियोलाई राखिएको छ। अन्य वर्गमा पर्ने रेडियोहरू

^{११} शुक्ल कार्यदलले दिएको सुभावा प्रतिवेदनको पूर्णपाठलाई सूचना तथा सञ्चार मन्त्रालयले सार्वजनिक रूपमा प्रतिक्रिया प्राप्त गर्ने हेतुले २०६५ साल असारदेखि आफ्नो वेबसाइट www.moic.gov.np मा राखेको छ।

भने व्यापारिक हुन् र तिनलाई प्रसारण क्षेत्र तथा तिनले समेट्ने कार्यक्रमको प्रकृतिका आधारमा विभिन्न वर्गमा पारिएको देखिन्छ (प्राइस-डेभिस र टाची सन् २००१) ।

नेपालमा अहिलेसम्म भएका अभ्यासलाई हेर्ने हो भने रेडियो नेपाल सरकारले सार्वजनिक सेवाका हिसाबले चलाएको सार्वजनिक रेडियो हो । व्यापारिक प्रतिष्ठानले सञ्चालन गरेका नाफामुखी रेडियोलाई व्यापारिक वा व्यावसायिक रेडियो भनिँदै आएको छ र कानून निर्माण गर्दा त्यही आधारमा वर्गीकरण गर्न सकिन्छ । अहिले बहसको मुख्य विषय भनेको सामुदायिक भनिएका सबै एफएम रेडियो वास्तविक अर्थमा सामुदायिक हुन् वा होइनन् भन्ने नै हो । अन्यत्र पहिला स्पष्ट कानून बन्छ अनि अभ्यास गरिन्छ तर हामीकहाँ भने पहिला आ-आपनै हिसाबले वर्गीकरण गरेर रेडियो सञ्चालनको अभ्यास भयो, अनि पछि आएर कानूनी वर्गीकरण गर्न खोजियो । वर्षौंदेखि सामुदायिक रेडियो भनेर सञ्चालनमा आएकालाई 'अब आइन्दा तिमी सामुदायिक होइनौ' भन्ने पनि व्यावहारिक रूपले कठिनाई पर्ने देखिन्छ । तसर्थ, यसबारे नेपालमा विगतमा भएका बहस, अन्य देशको अनुभव र हामीकहाँ विद्यमान व्यावहारिक धरातललाई आधार मान्दा सामुदायिक रेडियोको फराकिलो परिभाषा लागू गर्नु नै उपयुक्त हुन्छ । गैरनाफामुखी उद्देश्यले खोलिएका तथा अहिलेसम्म आफूलाई सामुदायिक भनेर चिनाएका एफएम रेडियोलाई सामुदायिक एफएम रेडियोका रूपमै कानूनी पहिचान दिनु र त्यसैअनुरूप वर्गीकरण गर्नु नेपालको सन्दर्भमा सहज र व्यावहारिक उपाय हो । यसले नेपालमा सामुदायिक रेडियो प्रसारणको क्षेत्रमा विविधतालाई प्रश्रय दिन्छ र अन्ततोगत्वा श्रोतालाई फरक स्वाद र शैली प्रदान गर्दछ । खास रूपमा समुदायको पूर्ण प्रतिनिधित्व र नियन्त्रण नभएको रेडियोलाई सामुदायिक भन्ने नाम अनुपयुक्त हो भने गैरसरकारी संस्था, शैक्षिक संस्था, स्थानीय निकाय, सहकारी संस्था, क्लव, ट्रष्ट आदिद्वारा सञ्चालित त्यस्ता नाफा नकमाउने रेडियोलाई अर्को कुनै नाम जस्तै गैरनाफामुखी वा गैरव्यापारिक रेडियो भनेर कानूनी पहिचान दिन पनि सकिन्छ । जुन रेडियोमा समुदायका सबै लिङ्ग, जातजाति, धर्म र समूहको समान सहभागिता र नियन्त्रण हुन्छ, तिनलाई मात्रै सामुदायिक नाम दिएर थप वर्गीकरण गर्न पनि सकिन्छ ।

कार्यक्रम प्रसारणसम्बन्धी अन्योल

कुनै पनि रेडियो सही अर्थमा सामुदायिक हो वा होइन भन्ने कुरा निर्धारण गर्नका लागि सबभन्दा पहिलो मापदण्ड त्यसले प्रसारण गर्ने कार्यक्रम नै हो । लक्षित

समुदायको चासो, सरोकार तथा आवश्यकतालाई सम्बोधन गर्न नसक्ने रेडियो अर्थहीन हुन्छ। रेडियोको स्वामित्व र व्यवस्थापनमा समुदायको जति धेरै प्रतिनिधित्व हुनसक्यो, त्यति नै मात्रामा कार्यक्रम निर्माणमा उनीहरूको पहुँच र नियन्त्रण हुन सक्छ। यसले कार्यक्रम समुदायमुखी बनाउन सघाउँछ। त्यही भएर सामुदायिक रेडियोको स्वामित्व र व्यवस्थापनमा सम्बन्धित समुदायको बढीभन्दा बढी प्रतिनिधित्व हुनु पर्दछ भन्ने मान्यतालाई विश्वव्यापी रूपमा स्वीकार गरिएको हो।

स्थानीय क्षेत्रमा रहेको सामाजिक, सांस्कृतिक विविधतालाई ख्याल गरी स्थानीय विषयवस्तुमा आधारित कार्यक्रम निर्माण र प्रसारणलाई प्रमुख प्राथमिकता दिनुपर्ने कानूनी प्रावधान अन्य देशमा पाइन्छ। कहीं निश्चित समयावधि नै तोकेर यो समय वा यति अवधि स्थानीय कार्यक्रम प्रसारण गर्ने भन्ने बाध्यकारी नियम नै छ भने कहीं समय नतोकी प्राथमिकता दिनुपर्ने प्रावधान मात्रै राखिएको छ। फ्रान्समा सामुदायिक रेडियोले हरेक दिन बिहान ६ बजेदेखि राति १० बजेभित्र चार घण्टा स्थानीय कार्यक्रम बजाउनै पर्ने र बाँकी समयमा पनि स्थानीय संस्कृति, भाषा र सामाजिक पक्ष प्रतिबिम्बित हुने कार्यक्रम प्रसारण गर्नुपर्ने कानूनी प्रावधान छ। नेदरल्याण्ड्सको अभ्यासमा कम्तीमा ५० प्रतिशत समय स्थानीय सरोकारका सूचनामूलक, सांस्कृतिक तथा शिक्षामूलक कार्यक्रमहरूका लागि छुट्ट्याइनुपर्ने व्यवस्था छ। दक्षिण अफ्रिका, आयरल्याण्ड, क्यानाडा, अस्ट्रेलियाजस्ता देशहरूमा भने निश्चित प्रतिशत वा समय नछुट्ट्याई स्थानीय क्षेत्रको रुचि र आवश्यकता हेरेर सामाजिक, धार्मिक र सांस्कृतिक विविधतालाई ध्यान दिएर कार्यक्रम प्रसारण गर्नुपर्ने प्रावधान छ (पवराला र मलिक सन् २००७, प्राइस-डेभिस र टार्ची सन् २००१)।

हाम्रो देशमा कार्यक्रम प्रसारणबारे यस्तो कुनै कानूनी बाध्यता छैन। स्थानीय क्षेत्रको परिस्थितिलाई ध्यानमा राखेर विषयवस्तु निर्धारण गरी कार्यक्रम निर्माण र प्रसारण गर्ने अभ्यास नभएको होइन। तर केन्द्रबाट उत्पादित कार्यक्रमले पनि अधिक मात्रामा प्राथमिकता पाउने गरेको स्थिति छ। काठमाडौँमा कम्युनिकेसन कर्नर, इक्वेल एक्सेस, एन्टेना फाउण्डेसन जस्ता विभिन्न रेडियो कार्यक्रम उत्पादन गृहहरू खुलेका छन्। तिनले सामाजिक सरोकारका विभिन्न विकास कार्यक्रमदेखि सूचना तथा समाचारमूलक कार्यक्रमहरू उत्पादन गरी देशभरका एफएम रेडियोहरूमार्फत प्रसारण गर्छन्। त्यस्तै महिला, दलित, अपाङ्ग वा अन्य सामाजिक अधिकारवादी केही संस्थाहरूले पनि आ-आफ्नो सरोकारका विषयमा कार्यक्रम निर्माण गर्दछन् र देशका विभिन्न रेडियो स्टेसनमार्फत

प्रसारण गराउँछन् । त्यसका अलावा काठमाडौँस्थित उज्यालो एफएम र नेपाल एफएमले पनि देशका विभिन्न एफएम स्टेसनलाई समेटेर आ-आफ्ना सञ्जालको निर्माण गरेका छन् र त्यसमार्फत आफ्नो रेडियोबाट निश्चित कार्यक्रमहरू प्रसारण गर्ने गर्दछन् । रेडियो सगरमाथाका कार्यक्रम *पत्रपत्रिकाको सँगालो*, *डबली*, *आजका कुरा* आदि तथा रेडियो नेपालको विहान ७ बजे र बेलुकी ७ बजेको समाचार पनि देशका कतिपय रेडियोले बजाउने गरेका छन् । अझ बीबीसी नेपाली सेवाको कार्यक्रम त देशका धेरै रेडियो स्टेसनको प्राथमिकतामा पर्ने गरेको छ ।

उदाहरणको रूपमा नेपालगञ्जमा अवस्थित एफएम रेडियोहरूलाई हेर्ने हो भने सबैजसो एफएम रेडियोहरूको आधाभन्दा अधिक समय काठमाडौँबाट उत्पादित यस्तै कार्यक्रम प्रसारणमा खर्च हुने गरेको छ । त्यसमाथि पनि काठमाडौँबाट उत्पादित प्रायः कार्यक्रमहरू विहान र बेलुकाको समय— जसलाई रेडियोको 'प्राइम टाइम' भन्ने गरिन्छ— मा बज्ने गर्दछन् ।^{१२} अपवादवाहेक देशका प्रायः ठाउँका एफएम रेडियोहरूको अवस्था यस्तै छ । प्रतिशतमा केही घटबढ हुनु भिन्नै कुरा हो । स्थानीय रेडियोमा केन्द्रबाट उत्पादित कार्यक्रम प्रसारण हुने हुँदैन र यसले हानि नै गर्छ भन्न खोजिएको होइन । यसका कतिपय सकारात्मक पक्षहरू पनि छन्, जुन अध्ययनको विषय हुन सक्छ । तर यति हुँदाहुँदै पनि स्थानीय रेडियो प्रसारण अवधिको पचास प्रतिशतभन्दा बढी समय र त्यसमाथि पनि प्राइम टाइममा बाहिरबाट उत्पादित कार्यक्रम अधिक हुँदा स्थानीय विषय र मुद्दाहरू ओभरलमा पर्छन् नै । किनकि केन्द्रबाट उत्पादित कार्यक्रमहरूमा सामान्यतः राष्ट्रिय मुद्दाहरूले नै ठाउँ पाएका हुन्छन् । स्थानीय समाजको संरचना, भाषा, संस्कृति आदिसँग तिनको सरोकार नहुन पनि सक्छ । त्यस्ता कार्यक्रममा स्थानीय क्षेत्रका श्रोताको सहभागिता र नियन्त्रण नहुनु कुनै अनौठो भएन । स्थानीय रेडियोका सञ्चालकको समेत सम्पादकीय नियन्त्रणभन्दा बाहिर हुने गर्दछन् त्यस्ता कार्यक्रमहरू ।

राष्ट्रिय प्रसारण ऐन २०४९ मा निजी प्रसारण संस्थाले प्राथमिकता दिनुपर्ने विषय भनेर ऐनको दफा ११ (ख) मा “सबै जाति, भाषा, वर्ण, क्षेत्र तथा धार्मिक

^{१२} नेपालगञ्जस्थित बागेश्वरी एफएमका स्टेसन म्यानेजर तुला अधिकारीसँग २०६५ असार ९ मा गरिएको कुराकानीमा आधारित । सामुदायिक रेडियोको दसवर्ष भन्ने युनेस्कोले गरेको अध्ययनमा अनुसन्धानकर्ता इयान प्रिङ्गल र विक्रम सुब्बा (सन् २००७) ले त कुनै कुनै रेडियो स्टेसनमा यस्ता कार्यक्रमले कूल प्रसारणको ७० प्रतिशतसम्म ओगटेको बताएका छन् ।

सम्प्रदायबीच समानता, आपसी सद्भावना र सामञ्जस्यता अभिवृद्धि गर्ने किसिमका कार्यक्रमहरू” लेखिएको छ। त्यस्तै, दफा ११ (ग) मा “नेपालका विभिन्न भाषा र संस्कृतिको उत्थानमा सहयोग पुऱ्याउने कार्यक्रमहरू”, दफा ११ (ङ) मा “लोकगीत र लोकसंस्कृतिको प्रवर्द्धन हुने कार्यक्रमहरू” लाई प्राथमिकता दिनुपर्ने बताइएको छ (श्री ५ को सरकार २०६० : ७०)। यसरी कानूनमा प्राथमिकता तोकिए पनि ती विषयवस्तु कसरी र के कति मात्रामा समावेश गर्ने भन्ने प्रस्ट वा बाध्यात्मक व्यवस्था छैन। सामुदायिक रेडियोले कम्तीमा निश्चित प्रतिशत समय स्थानीय विषयवस्तुमा आधारित कार्यक्रमका लागि छुट्ट्याइनुपर्ने फ्रान्स वा नेदरल्याण्डस्को जस्तो प्रावधान राखेर समय समयमा अनुगमनको संरचना तयार गर्दा उत्तम ठहरिएला। सतीशकृष्ण खरेलद्वारा प्रस्तावित ‘सामुदायिक र गैर व्यापारिक प्रसारण सम्बन्धमा व्यवस्था गर्न बनेको ऐन’ को दफा २० (१)(क) मा “सम्पूर्ण प्रसारण समयको कम्तीमा ७५ प्रतिशत कार्यक्रम प्रसारण संस्था आफैले निर्माण गरी प्रसारित गर्नु पर्नेछ” भनी तोकिएको छ (मैनाली २०५९: १९, मा उद्धृत)। आफैले उत्पादन गर्दा स्थानीय विषयवस्तु स्वभावतः आइहाल्ने भए। तसर्थ खरेलले प्रस्ताव गरेभैं संस्था आफैले उत्पादन गर्नुपर्ने कार्यक्रम अंश ७५ प्रतिशत नै गर्न पनि सकिन्छ वा त्यसभन्दा कम वा बढी भन्ने कुरा छलफलको विषय हुन सक्छ।

स्थानीय सरोकारका कार्यक्रम निर्माण गर्दा स्टेसनले त्यसको गुणस्तरलाई धेरै ध्यान दिनु पर्दछ। कार्यक्रम निर्माणमा स्थानीय समुदायका सदस्यको सहभागिता र उत्साहलाई प्रवर्द्धन गर्नका लागि सामुदायिक रेडियोले तालिम र क्षमता अभिवृद्धिका कार्यक्रमहरू निरन्तर रूपमा सञ्चालन गरिरहनु आवश्यक छ। स्वयंसेवी रूपमा कार्यक्रम निर्माण र सञ्चालनका लागि समुदायका बढीभन्दा बढी सदस्यलाई परिचालित गर्न सके कार्यक्रममा विविधता आउनुका साथै सञ्चालन खर्च घटाउन सहयोग पुऱ्याउँछ।

फ्रिक्वेन्सी व्यवस्थापन र इजाजत पत्र वितरणमा देखिएको अन्याल

रेडियो प्रसारणको क्षेत्रमा देखिएको अर्को नीतिगत समस्या फ्रिक्वेन्सी बाँडफाँट र इजाजत पत्र वितरणको हो। विभिन्न क्षेत्रबाट आवाज उठिरहेकै भए पनि सरकारले इजाजत पत्र वितरणको प्रक्रियालाई अभै पारदर्शी र व्यवस्थित बनाउन सकेको छैन। २०६२/६३ को जनआन्दोलन अगाडिसम्म इजाजत पत्र प्रदान गर्ने अधिकार सञ्चारमन्त्रीमा मात्र थियो। कसैले इजाजत पाउने या नपाउने निर्णय उसको स्वविवेकमा भर पर्थ्यो। २०६० साल भरमा मात्रै ३१

ओटा संस्थालाई एफएम प्रसारणको इजाजत पत्र वितरण गरेर तत्कालीन सञ्चारमन्त्री कमल थापा उदार मन्त्री कहलिएका थिए। त्यसपछिका सञ्चारमन्त्रीले इजाजत पत्र नै वितरण गरेनन् र २०६२/६३ को जनआन्दोलनसम्म इजाजत पत्र वितरण प्रक्रिया नै अवरुद्ध हुन पुगेको थियो। त्यसैले इजाजत पत्र वितरणमा सञ्चारमन्त्री नै जस वा अपजसको भागी हुन्थे। सञ्चारमन्त्रीले अनियमितता गरेको र अत्यन्त अपारदर्शी तरिकाले वितरण गरिएको भन्ने गुनासाहरू बारम्बार उठिरहने गर्दथ्यो। त्यस बेला निवेदन दिएर इजाजत पत्रका लागि प्रतिक्षा गर्ने संस्था निकै हुन्थे भने थोरैले मात्र इजाजत पत्र प्राप्त गर्दथे।^{१३} २०६२/६३ को जनआन्दोलन अगाडि इजाजत पत्र वितरणको प्रक्रिया सरल र पारदर्शी नभएकाले त्यस्तो हनुपर्ने सुझाव उच्चस्तरीय मिडिया सुझाव आयोगले पनि दिएको थियो (अधिकारी २०६३ : १९)।

जनआन्दोलनपछि नेपाली काँग्रेसका दिलेन्द्रप्रसाद बडु सञ्चारमन्त्री भए। उनकै पालादेखि इजाजत पत्र वितरण गर्ने सञ्चारमन्त्रीको अधिकार सूचना तथा सञ्चार मन्त्रालयका सचिव तथा सह-सचिवमा प्रत्यायोजन गरियो, जसअनुसार ५०० वाट क्षमतासम्मको प्रसारणका लागि इजाजतबारे सह-सचिवले नै निर्णय गर्न सक्ने र त्यसभन्दा माथिल्लो क्षमताको इजाजत पत्र दिनु परेमा सचिवस्तरबाट निर्णय गरिनुपर्ने प्रावधान राखियो। साथै, इजाजत पत्र वितरणमा पनि अत्यन्तै उदार नीति लिइयो। यतिसम्म कि प्रक्रिया पुऱ्याएर निवेदन दिने व्यक्ति वा संस्थालाई विशेष परिस्थिति परेमा निवेदन दिएको सात दिन र सामान्य अवस्थामा तीन दिनभित्रमै इजाजत प्रदान गर्ने नीति सञ्चार मन्त्रालयले लियो। त्यसै भएर २०६३ मा लोकतन्त्रको बहाली भएपश्चात् मात्र २०० भन्दा बढीले इजाजत पत्र पाए, जबकि त्यसअघिका एक दशकमा ५६ ओटा मात्र इजाजत पत्र वितरण गरिएको थियो। अहिले सञ्चार मन्त्रालयमा काठमाडौं उपत्यकाबाहेक अन्यत्र कहींको पनि निवेदन 'पेण्डिङ' मा नरहेको बताइन्छ। कुल ३६ ओटा रेडियो प्रसारणका लागि इजाजत वितरण भइसकेको काठमाडौं उपत्यकामा भने कुनै फ्रिक्वेन्सी बाँकी नरहेकोले केही निवेदनहरू त्यतिकै थन्किएर रहेको छ।^{१४}

^{१३} २०६२ सालसम्म इजाजत पत्र वितरण प्रक्रियामा सरकारी रवैयाबारे मैले अन्यत्र चर्चा गरेको छु (हेर्नुहोस् हुमागाई २०६२क)।

^{१४} लोकतन्त्र बहालीपश्चात् इजाजतपत्र वितरणमा मन्त्रालयले अख्तियार गरेको नीतिबारे सूचना तथा सञ्चार मन्त्रालय फ्रिक्वेन्सी व्यवस्थापन महाशाखाका अनुप नेपाल तथा श्रव्यदृश्य शाखाका प्रमोद ढुङ्गानासँग २०६५ असार २० गते गरिएको कुराकानीमा आधारित।

सूचना तथा सञ्चार मन्त्रालय फ्रिक्वेन्सी व्यवस्थापन महाशाखाका अनुप नेपाल भन्छन्, “कानून पहिले पनि त्यही हो, अहिले पनि त्यही हो तर पहिले मन्त्रीको स्वविवेकीय अधिकार प्रयोग हुने अवस्थामा मान्छे हेरी हेरी दिइन्थ्यो भने अहिले प्रक्रिया पुऱ्याएर निवेदन दिने सबैले पाउँछन् । सायद लोकतन्त्र प्राप्तमा रेडियोले खेलेको भूमिका देखेर होला सरकार इजाजत पत्र वितरण प्रक्रियामा त्यसपछि निकै उदार देखिएको छ ।”^{१५}

लोकतन्त्रको बहालीपश्चात् इजाजत प्रक्रिया केही उदार देखिए पनि व्यवस्थित र वैज्ञानिक भने अझै हुन सकेको छैन । कुनै पनि संस्थाले आर्थिक र प्राविधिक रूपले सम्भाव्यतासहितको प्रस्ताव मन्त्रालयमा पेश गरेमा इजाजत पत्र दिने सरकारी प्रावधान छ । त्यही प्रावधानअनुसार विभिन्न संस्थाका नाउँमा निवेदन पर्दछन् र मन्त्रालयले प्रक्रिया पुगे नपुगेको हेरेर इजाजत पत्र प्रदान गर्ने गर्दछ । आर्थिक तथा प्राविधिक रूपले सम्भव भए नभएकोबारे प्रतिवेदन माग गरिए पनि त्यो औपचारिकतामा मात्रै सीमित छ । मन्त्रालयले ती प्रस्ताव तथा प्रतिवेदनको गहन अध्ययन र छानविन गर्ने गरेको पाइँदैन ।

कुन ठाउँका लागि कति ओटासम्म स्टेसनलाई इजाजत दिने र कतिसम्म क्षमताको उपकरण प्रयोग गर्न दिने भन्नेबारेमा मन्त्रालयसँग ठोस नीति छैन । दुर्गम र नयाँ ठाउँमा रेडियोको स्थापना र सञ्चालनका लागि प्रोत्साहन गर्ने सरकारी नीति नहुँदा पहिले नै प्रशस्त सङ्ख्यामा इजाजत पाइसकेका ठाउँमा नै थप इजाजत पत्रको माग हुने र रेडियो खुल्ने प्रवृत्ति देखिएको छ । २०६५ साउन दोस्रो हप्तासम्म काठमाडौँ उपत्यकामा मात्र ३६ ओटा रेडियोले इजाजत पाइसकेका छन् । त्यस्तै, देशका प्रमुख सहरी इलाकाहरू विराटनगर, धरान, इटहरी, जनकपुर, पोखरा, पाल्पा, बुटवल, नेपालगञ्ज, हेटौँडा, भरतपुर, वीरगञ्ज आदिमा कम्तीमा ६ देखि १० ओटा सम्म इजाजत पत्र जारी भइसकेका छन् भने अधिकांशले प्रसारण पनि थालिसकेका छन् । प्रसारणको पहुँच क्षेत्र बढाउन रेडियो स्टेसनहरूले बढीभन्दा बढी क्षमताको ट्रान्समिटर तथा उपकरणको प्रयोग गर्ने होड चलेको देखिन्छ । यसले गर्दा कुनै निश्चित ठाउँमा स्थानीय क्षेत्रको स्टेसनबाहेक अन्य जिल्लाका रेडियोहरूको प्रसारण समेत पुग्ने गरेको छ । यसले रेडियोबीच बजारको प्रतिस्पर्धालाई तीव्र रूपमा बढाएको त छँदैछ नयाँ खुल्न चाहने स्टेसनका लागि फ्रिक्वेन्सीको अभाव हुने तथा विद्यमान रेडियोहरूबीच पनि फ्रिक्वेन्सी जुट्ने प्राविधिक समस्याहरू देखा परेका छन् । यसले भोलि रेडियोसम्बन्धी

^{१५} नेपालसँग २०६५ असार २० गते गरिएको कुराकानीमा आधारित ।

राम्रो नीति र कानून बन्ने हो र स्थानीय समुदायलाई रेडियो सञ्चालनमा प्रोत्साहित गराउने हो भने पनि प्राविधिक रूपले माथि उल्लिखित ठाउँहरूमा नयाँ रेडियोले प्रवेश गर्ने सम्भावना अहिले नै बन्द भइसकेको देखिन्छ ।

यसै कुरालाई ध्यान दिएर विगतका विभिन्न अध्ययनहरूले फ्रिक्वेन्सी योजनासम्बन्धी सुझाव पेश गरेका पनि थिए । महेशप्रसाद अधिकारी कार्यदलले २०६१ मै काठमाडौं उपत्यका, कास्की, पाल्पा, रूपन्देही, चितवन र मकवानपुर जस्ता ठाउँमा फ्रिक्वेन्सी यथेष्ट प्रयोग भैसकेको मानेर पाँच वर्षसम्म शैक्षिक प्रसारण सेवा र अन्य प्रसारण सेवा^{१६} बाहेक थप इजाजत पत्र जारी नगर्न सुझाव दिएको थियो (अधिकारी २०६१ : २२) । त्यति बेलासम्म काठमाडौंमा १५, कास्कीमा ५, पाल्पामा ४, रूपन्देहीमा ४, चितवनमा २ र मकवानपुरमा ४ ओटा रेडियोलाई मात्रै प्रसारणका लागि इजाजत जारी गरिएको थियो (हुमागाई २०६२ : २५) । त्यस्तै सोही कार्यदलले स्थानीय प्रसारण (यद्यपि यसमा व्यापारिक स्टेसन पनि परेको थियो) लाई सो क्षेत्रका लागि उपलब्ध कुल फ्रिक्वेन्सीको ५० प्रतिशत छुट्ट्याउन सुझाएको थियो । फ्रिक्वेन्सीको आरक्षणसम्बन्धमा उच्चस्तरीय मिडिया सुझाव आयोगको प्रतिवेदन तथा २०५९ सालमा प्रस्तावित सामुदायिक र गैरव्यापारिक प्रसारण विधेयकमा पनि उल्लेख थियो । उच्चस्तरीय मिडिया सुझाव आयोगको प्रतिवेदनमा सामुदायिक रेडियोका लागि २५ प्रतिशत फ्रिक्वेन्सी छुट्ट्याउनुपर्ने उल्लेख थियो (अधिकारी २०६३ : २०) भने २०५९ सालको प्रस्तावित विधेयकमा सामुदायिक र गैरव्यापारिक प्रसारणका लागि कम्तीमा ३३ प्रतिशत फ्रिक्वेन्सी छुट्ट्याउनुपर्ने उल्लेख थियो (मैनाली २०५९ : १०) । तर, ती सुझाव कार्यदल वा आयोगले दिएको सुझावअनुसार फ्रिक्वेन्सी व्यवस्थापनसम्बन्धी विस्तृत कार्ययोजना बनाउनु अगाडि नै सरकारले २०६२/६३ को जनआन्दोलनपछि रेडियो प्रसारणको इजाजत सङ्ख्या ५६ वाट बढाएर २७० पुर्यायो ।

इजाजत पत्र वितरणबारे चर्चाको अर्को विषय इजाजतको समयवाधि हो । एउटा संस्थाले प्राप्त गरेको फ्रिक्वेन्सी सधैंभरिका लागि त्यही संस्थाले ओगटिरहन पाउँछ वा निश्चित समयका लागि मात्र हो भन्ने विवाद रेडियोबारेको सार्वजनिक बहसमा देखा परेको छ । हाम्रो प्रसारणसम्बन्धी ऐनले हरेक वर्ष नियमानुसार रोयल्टी तिर्दा र नवीकरण गर्दासम्म आफूले पाएको फ्रिक्वेन्सी सधैंभरि ओगटिरहन पाउने अधिकार प्रदान गरेको छ । फ्रिक्वेन्सीको उपलब्धता सीमित हुने भएकोले

^{१६} अधिकारी कार्यदलले गरेको वर्गीकरणमा 'अन्य प्रसारण सेवा' अन्तर्गत सार्वजनिक, व्यापारिक, सामुदायिक र शैक्षिक प्रसारण सेवाअन्तर्गत नपर्ने, आफ्नो परिसरभित्र निश्चित समूहका लागि सानो ट्रान्समिटर (५ देखि १० वाटसम्म) सञ्चालन गरी प्रसारण गर्ने संस्थालाई मानिएको छ ।

पछि कुनै व्यक्ति वा संस्थाले रेडियो प्रसारणका लागि इजाजत खोजेमा फ्रिक्वेन्सी नै उपलब्ध नहुन सक्छ, र प्रसारणको अधिकारबाट वञ्चित हुनुपर्ने अवस्था आउँछ। तसर्थ, सार्वजनिक सम्पत्तिका रूपमा रहेको रेडियो फ्रिक्वेन्सीमाथि सधैं सबैको पहुँच समान रूपले उपलब्ध हुन सक्ने वातावरण निर्माणका लागि आवधिक इजाजतको व्यवस्था गर्नु उचित हुन्छ।

कुनै पनि संस्थालाई रेडियो प्रसारणको इजाजत निश्चित अवधिसम्मका लागि मात्र प्रदान गर्ने र तत्पश्चात् उक्त संस्थाले प्रयोग गरेको फ्रिक्वेन्सी बोलपत्र आट्रवान गरी प्रतिस्पर्धात्मक रूपमा अगाडि आउने संस्थालाई उपलब्ध गराउनु उपयुक्त हुने सुझाव पहिल्यैदेखि उठाइएको हो (हेर्नुहोस् भट्टराई सन् २०००)। पछि अधिकारी कार्यदल (२०६१) ले पनि यसलाई केही सम्बोधन गर्न खोजेको देखिन्छ। यद्यपि राष्ट्रियस्तरको व्यापारिक प्रसारण सेवाका लागि मात्र यस्तो व्यवस्था हुनुपर्ने कार्यदलको सुझाव छ। सुझावमा राष्ट्रियस्तरको व्यापारिक प्रसारण सेवालार्ई १० वर्षको आवधिक इजाजत दिइने त्यसपछि पुनः १० वर्षका लागि इजाजत पत्र नवीकरण गर्न सकिने र तत्पश्चात्को अवधिका लागि हुने बोलपत्र प्रक्रियामा सो संस्था सहभागी हुन नपाउने व्यवस्था राखिएको छ। सार्वजनिक, सामुदायिक र क्षेत्रीय तथा स्थानीय स्तरका व्यापारिक स्टेसनलाई पाँच वर्षका लागि इजाजत दिइने तथा त्यसपछि नवीकरणको प्रावधान राखिने बताइएको छ (अधिकारी २०६१ : १९)। यद्यपि कति कति अवधिमा नवीकरण गर्नुपर्ने र त्यसपश्चात् कहिलेसम्म सो फ्रिक्वेन्सीमा उसको अधिकार रहने भन्नेतर्फ सुझाव प्रतिवेदन मौन छ। यसले क्षेत्रीय र स्थानीय व्यापारिक तथा सार्वजनिक र सामुदायिक रेडियोलाई सुरुमा पाँच वर्षसम्मका लागि नवीकरणको भ्रञ्जकबाट मुक्त गराउन खोजिए पनि ती फ्रिक्वेन्सी निश्चित समयवधिपश्चात् सबैका लागि खुल्ला गराइने वा नगराइनेबारे प्रस्ट व्यवस्था गरिएको देखिन्न। शुक्ल कार्यदल (२०६३) ले प्रस्ताव गरेको प्रसारण ऐनमा पनि आवधिक इजाजत पत्रको व्यवस्था छ। प्रस्तावित ऐनमा कुनै पनि प्रसारण संस्थालाई बढीमा पाँच वर्षका लागि इजाजत प्रदान गरिने र तत्पश्चात् प्रत्येक वर्ष नवीकरण गर्नुपर्ने उल्लेख छ। फ्रिक्वेन्सी महाशाखाका अनुप नेपाल भने सामुदायिक रेडियोलाई आवधिक इजाजत पत्रको व्यवस्था उपयुक्त भए पनि व्यापारिक रेडियोलाई अनुपयुक्त हुने धारणा राख्छन्। उनको भनाइ छ, “उदार अर्थतन्त्रमा प्रवेश गरिसकेको देशमा व्यापारिक उद्देश्यले रेडियो खोलेर भौतिक संरचनामा लगानी गरिसकेको एउटा व्यवसायीबाट इजाजत खोसेर अर्कोलाई दिइनु व्यावहारिक हुन सक्दैन।”^{१७}

^{१७} नेपालसँग २०६५ असार २० गते गरिएको कुराकानीमा आधारित।

सामुदायिक रेडियोका लागि आवधिक इजाजतको व्यवस्था गर्ने चलन अन्यत्र देशमा पनि छ। अस्ट्रेलिया, अमेरिका नेदरल्याण्डस्, आयरल्याण्ड र फ्रान्समा पाँच/पाँच वर्ष, क्यानाडामा सात वर्ष तथा दक्षिण अफ्रिकामा चार वर्षको आवधिक इजाजत दिने प्रावधान छ। आयरल्याण्डमा त्यहाँको नियामक निकाय—इन्डिपेन्डेन्ट रेडियो एण्ड टेलिभिजन कमिसन (आइआरटीसी) — ले संस्थाको मूल्याङ्कन गरी इजाजत पत्रको अवधिमा घटबढ पनि गर्न सक्ने व्यवस्था छ (पवराला र मलिक सन् २००७, प्राइस-डेभिस र टाची सन् २००९)। कहीं कहीं त स्थायी वा पूर्ण इजाजतका अलावा अझै छोटो समयको अस्थायी इजाजत दिने प्रचलन पनि पाइन्छ। अस्ट्रेलिया, क्यानाडा, फ्रान्स र दक्षिण अफ्रिकामा सामुदायिक रेडियो प्रसारणका लागि अस्थायी इजाजत पनि उपलब्ध गराइने व्यवस्था छ। अस्ट्रेलिया र दक्षिण अफ्रिकामा एक वर्षको अस्थायी इजाजत प्रदान गरिन्छ। क्यानाडामा धेरै कम क्षमताको 'डेभलपमेन्ट लाइसेन्स' भनेर बढीमा ३ वर्षका लागि सामुदायिक समूहलाई इजाजत प्रदान गरिन्छ। फ्रान्समा ६ महिनाको लागि अस्थायी इजाजत प्रदान गरिन्छ, भने पाँचवर्षे पूर्ण इजाजत बढीमा दुई पटक पुनः पाँच पाँच वर्षका लागि नवीकरण गर्न सकिने कानूनी व्यवस्था छ। अमेरिकामा धेरै सानो क्षमताको रेडियो प्रसारणका लागि आठ वर्षको इजाजत प्रदान गर्ने गरिन्छ।

बाहिरको अभ्यासलाई हेर्दा र नेपालमै देखा परेको व्यवहारिक समस्यालाई ध्यान दिँदा आवधिक इजाजत प्रदान गरिनु उत्तम देखिन्छ। निश्चित समय पुगेपछि सो इजाजत पुनः बोलपत्र विधिद्वारा सबैका लागि खुला गर्ने नीति लिँदा सार्वजनिक सम्पत्तिमा सबैको पहुँच पुग्ने सम्भावना बाँकी रहन्छ। कुनै व्यक्ति वा संस्थाले उत्कृष्ट रूपले समुदायका लागि सेवा दिन नसके प्रतिस्पर्धामा अगाडि आउने अर्कोले मौका पाउँछ। यस्तो प्रतिस्पर्धाले रेडियो कार्यक्रमको गुणस्तरसमेत बढाउन सघाउँछ। त्यसै गरी एकैचोटि पूर्ण इजाजत लिन नचाहनेका लागि एक वर्ष वा ६ महिनासम्मलाई सानो क्षमतामा रेडियो सञ्चालन गर्न अस्थायी इजाजत पनि प्रदान गर्न सकिन्छ, जसले ती व्यक्ति वा संस्थालाई आफ्नो क्षमता विकास गर्नका लागि मौका प्राप्त हुन्छ।

सरकारी असहयोग र स्थायित्वको प्रश्न

एफएम रेडियोहरूको वर्गीकरणको आधार र मापदण्ड निर्धारण नगरिएकाले यसको प्रत्यक्ष प्रभाव रेडियोको अर्थतन्त्रमा परेको देखिन्छ। उसै पनि नेपालमा सञ्चालित अधिकांश एफएम रेडियोहरू आर्थिक अभावबाट ग्रसित छन्। सामुदायिक

रेडियोमा यो समस्या अझ बढी छ। एफएम रेडियोलाई तिनको प्रकृतिअनुसार स्पष्ट पहिचान र वर्गीकरण गरी त्यसअनुसार राजश्व असुलीको स्रोत बनाउने वा सहूलियत र सहयोग पुऱ्याउने नीति राज्यले लिनुपर्दथ्यो। तर, नाफामुखी उद्देश्यले खुलेका र विशुद्ध गैरनाफामुखी उद्देश्य लिएर समुदायको हितमा काम गर्छु भन्ने रेडियोलाई उही व्यवहार गरिएको छ। सामुदायिक रेडियोलाई सरकारी सहयोग र सहूलियत उपलब्ध त छैन नै, रक्सी र चुरोट उद्योगभन्दा पनि तल्लो तहको व्यवहार गरेर राजश्व असुलीको माध्यम बनाएको गुनासो सम्बन्धित प्रसारकहरूले गर्ने गरेका छन्।^{१८}

हुन पनि अन्य उद्योगहरूमा उनीहरूले आर्जन गरेको नाफा (कुल आयबाट खर्च कटाई हुनआएको बचत) मा कर लिने राज्यले एफएम रेडियोको सन्दर्भमा भने नाफा भए पनि नभए पनि कुल आयकै ४ प्रतिशत रोयल्टी लिने गरेको छ। तसर्थ घाटामा सञ्चालन भइरहेका रेडियोहरूलाई रोयल्टीको भार समेत थपिने विडम्बना छ। अर्कातिर सुरुमा प्राविधिक क्षमताको आधारमा प्रसारण इजाजत शुल्क र वर्षेपिच्छे नवीकरण शुल्क समेत बुझाउनु पर्ने प्रावधान राखिएको छ। प्रारम्भिक अवस्थामा निर्धारण गरिएको महङ्गो इजाजत र नवीकरण शुल्कमा प्रसारकहरूको चर्को दबावपछि हाल आएर कम क्षमता अर्थात् १०० वाटसम्मको क्षमताका रेडियोलाई शुल्क कटौती गरिएको छ।^{१९} तर रोयल्टीको प्रावधानमा भने कुनै हेरफेर गरिएको छैन। त्यसमाथि सञ्चालनमा आएका मध्ये एक सय वाटभन्दा तलको क्षमतामा सञ्चालित रेडियोहरू केवल ३६ ओटा मात्र छन्।^{२०}

^{१८} ब्रोडकास्टिङ एसोसिएसन अफ नेपाल र सामुदायिक रेडियो प्रसारक सङ्घद्वारा संयुक्त रूपमा तत्कालीन प्रधानमन्त्री शेरबहादुर देउवासमक्ष २०६१ जेठ २७ मा प्रस्तुत ज्ञापन पत्रमा स्थानीय रेडियोहरूलाई रक्सी र चुरोट उद्योगभन्दा पनि तल्लो तहको व्यवहार गरेर रोयल्टी र थेग्नै नसकिने गरी नवीकरण दस्तुर लगाइएको बताइएको छ। उक्त ज्ञापनपत्रको पूर्ण पाठ (वन्त र अरू २०६२ : ४५९-४६२) मा प्रकाशित छ।

^{१९} नयाँ प्रावधानअनुसार २० वाटसम्म क्षमतामा सञ्चालित रेडियो स्टेसनका लागि पहिलेको इजाजत शुल्क रु. १० हजारबाट घटाई रु. ५ सय, ५० वाटसम्म क्षमता भएकोलाई रु. २० हजारबाट घटाई रु. १ हजार र १०० वाटसम्मको लाई रु. ५० हजारबाट घटाई रु. १० दस हजार गरिएको छ। त्यस्तै २५० वाटसम्म क्षमता भएको लाई रु. १ लाख, ५०० वाटसम्मको लाई रु. २ लाख र ५०० देखि १०००० वाटसम्मको लाई रु. ५ लाखको पुरानै शुल्क कायम राखिएको छ। नवीकरण शुल्क भने सबैका लागि इजाजत शुल्कको ११० प्रतिशत लिने गरिएको छ। यो जानकारी सूचना तथा सञ्चार मन्त्रालय श्रव्यदृश्य शाखाका नायब सुब्बा प्रमोद ढुङ्गानाबाट २०६५ पुस महिनामा प्राप्त गरिएको हो।

^{२०} वेवसाइट www.nepalradio.org मा १५ अप्रिल २००८ मा अद्यावधिक गरिएको जानकारीमा आधारित। यो वेवसाइट २ जुन २००८ मा हेरिएको थियो।

सामुदायिक भनिएका अधिकांश रेडियोहरू ५०० वाट तथा १००० वाट क्षमताका छन् । यस्ता रेडियोलाई यो शुल्क कटौतीले केही फरक पार्न सकेको छैन ।

विगतका कार्यदल वा आयोगले पनि सामुदायिक रेडियोलाई सरकारले शुल्क कटौती तथा सुविधा र सहूलियत दिनुपर्ने सुझावहरू दिएका थिए । २०६१ सालमा गठित महेशप्रसाद अधिकारी कार्यदलले पाँच सय वाटको इजाजत पत्र दस्तुर र नवीकरण शुल्क रु. ५० हजार तोक्न सिफारिस गरेको थियो । त्यस्तै, सानो वाटको प्रसारणलाई प्रोत्साहित गर्न सामुदायिक र शैक्षिक प्रसारणका लागि २० वाटसम्मको प्रसारण इजाजत र नवीकरण शुल्क क्रमशः दुई हजार र एक हजार तोक्न सिफारिस गरेको थियो । रोयल्टीका सन्दर्भमा भने सामुदायिक प्रसारणका लागि कुल आयको एक प्रतिशत र शैक्षिक प्रसारणका लागि निःशुल्क गर्न सुझाव दिइएको थियो (अधिकारी २०६१ : २१) । अधिकारी कार्यदलको सुझावभन्दा पनि उदार भएर पछिल्लो पटक सरकारले इजाजत तथा नवीकरण दस्तुर तोकेको छ । सामुदायिक रेडियोका लागि उपकरण भित्र्याउन लाग्ने भन्सार छुटदेखि सरकारी स्तरका विज्ञापन र अन्य थुप्रै सुविधा सहूलियत दिइनुपर्ने मागहरू सम्बोधन गर्न भने बाँकी नै छ ।

नाफा नकमाउने उद्देश्यले सञ्चालित सामुदायिक रेडियोहरूलाई पनि राजश्व र इजाजत शुल्क जुटाउने चिन्ताले हरेक वर्ष पिरोलिरहेको छ । प्रसारणमा दैनिक खर्च त हुने भइहाल्यो । यस्तो अवस्थाले गर्दा सामुदायिक रेडियोहरू समुदायको हितमा स्तरीय र उपयोगी कार्यक्रम निर्माण गर्नेतर्फभन्दा आफूलाई आर्थिक रूपमा टिकाइराख्न व्यापारिक रेडियोसँग बजारमा प्रतिस्पर्धा गर्नुपर्ने बाध्यतामा छन् । गैरनाफामुखी प्रयोजनले खुलेका एफएम रेडियोलाई इजाजत पत्र प्रदान गर्ने बेलामा व्यापारिक कार्यक्रम प्रसारण गर्न नपाइने भन्ने सर्त^{२१} सरकारले लगाउने गरे पनि त्यसको पालना हुने गरेको पाइँदैन । प्रायःले आफ्नो आर्थिक समस्या टार्न पाएसम्मको विज्ञापन र व्यापारिक कार्यक्रम बजाएकै छन् ।

सामुदायिक रेडिया सुरु गर्न र केही समय टिकाउन दातृ सहयोगले प्रत्यक्षतः सहयोग गरेको छ । सामुदायिक रेडियो स्थापनाका लागि आवश्यक आर्थिक र प्राविधिक प्रस्ताव तयार गर्ने सानोभन्दा सानो कामदेखि ट्रान्समिटर र अन्य उपकरण किनिदिने, जनशक्तिलाई तालिम प्रदान गर्ने जस्ता काममा युनेस्को,

^{२१} रेडियो सगरमाथालाई लगाइएको १५ बुँदे सर्तमध्ये पहिलो बुँदा नै 'व्यापारिक (commercial) कार्यक्रम सञ्चालन नगर्ने' भन्ने छ (हेर्नुहोस् हुमागाई २०६२ : १०२ मा उद्धृत) । २०६२/६३ को जनआन्दोलनपछि भने इजाजत पत्र दिँदा प्रसारणसम्बन्धी ऐन र नियमावलीमा व्यवस्था भएकोबाहेक कुनै पनि अतिरिक्त सर्त रेडियोलाई नलगाइने गरेको जानकारी अनुप नेपालले २०६१ असार २० गते गरिएको कुराकानीका क्रममा दिएका छन् ।

डानिडा, फ्रि भ्वाइस जस्ता दाताको योगदान उल्लेख्य छ। यस्ता सहयोग सीधै स्टेसनलाई दिइने वा सामुदायिक रेडियो सहयोग केन्द्र, सामुदायिक रेडियो प्रसारक सङ्घ जस्ता संस्थाहरूमार्फत स्टेसनहरूलाई दिने गरिएको छ। अर्कातर्फ विभिन्न किसिमका विकासमूलक वा सामाजिक समावेशीकरण र सामाजिक न्यायमा आधारित अधिकारमुखी कार्यक्रम उत्पादन र प्रसारणमा दाताको सहयोग प्रशस्तै छ। एन्टेना फाउण्डेसन, इक्वेल एक्सेस तथा कम्युनिकेसन कर्नर जस्ता उत्पादन गृहमा स्तरीय कार्यक्रम उत्पादन गर्ने संरचना बनिस्केको छ र यस्ता संस्थाले दाताबाट कार्यक्रम उत्पादनका लागि सहयोग पाउने गरेका छन्। यसरी उत्पादित कार्यक्रमहरू विभिन्न किसिमका नेटवर्कमार्फत देशभरिका एफएम रेडियोमा सहज रूपमा पठाइने गरिएको छ। त्यसबाहेक स्टेसन आफैले पनि विभिन्न शिक्षा वा विकासमूलक कार्यक्रम उत्पादन र प्रसारणका लागि दातृ सहयोग पाउने गरेका छन्। देशका विभिन्न भागमा रहेका रेडियो स्टेसनमा बज्ने धेरै किसिमका विकासे कार्यक्रमहरू यस्तै बाहिरी संस्थाबाट उत्पादित र दाताको सहयोगमा सञ्चालित छन्। यसरी प्रसारणका लागि आवश्यक प्राविधिक सहयोगदेखि कार्यक्रम पनि सितैमा बजाउन पाइने (अझ कतिपय कार्यक्रम बजाएबापत उल्टै स्टेसनले प्रसारण शुल्कसमेत पाउँछन्) स्थिति छ। तसर्थ हाललाई सीमित सञ्चालन खर्च बेहोरेर स्टेसन चलाउन सामुदायिक भनिएका रेडियो स्टेसनलाई त्यति गाह्रो देखिदैन। यद्यपि यस्तो सहयोग सधैंका लागि उपलब्ध हुने होइन^{२२} तसर्थ दीर्घकालसम्म आर्थिक रूपमा आफूलाई टिकाउनुपर्ने सबभन्दा प्रमुख चुनौती सामुदायिक रेडियोसँग छ।

सरकारको असहयोगी व्यवहार त छँदैछ सामुदायिक भनिएका रेडियोले पनि आफूलाई आर्थिक रूपमा टिकाउन समुदायमा उपलब्ध स्रोतलाई परिचालन गर्नेतर्फ त्यति पहल गरेको पाइन्न। यदि यस्ता पहल हुने हो भने सामुदायिक भनिएका रेडियोको स्थायित्वमा अहिले नै प्रश्न चिह्न उठ्ने थिएन। व्यापारिक रेडियोहरूका लागि एकमात्र आयस्रोत परम्परागत बजार भए पनि सामुदायिक रेडियोका लागि अनेक विकल्प रहेको मैनालीको ठम्याइ छ। २०६९ सालअघि सञ्चालित २० ओटा सामुदायिक रेडियो स्टेसनमा कार्यरतमध्ये ४५ प्रतिशत जनशक्ति स्वयंसेवाबाट पूर्ति भएको तथा बाँकी जनशक्ति तथा अन्य सञ्चालन खर्चका लागि स्थानीय, राष्ट्रिय र अन्तर्राष्ट्रिय बजार, सामाजिक अभियानमा

^{२२} नेपालमा एफएम रेडियोको सञ्चालन र विकासमा दातृसंस्था लगायत विभिन्न क्षेत्रको सहयोगवागारे थप जानकारीका लागि हुमागाई (२०६२क) हेर्नुहोस्।

लागेका स्थानीय सङ्घसंस्थाहरूसँगको सहकार्य, स्थानीय समुदायबाट उठाइने सहयोग जस्तै: मुष्टिदान, कार्डको विक्री, क्यासेट तथा सिडीको विक्री र रेडियोका साथी जस्ता अभियान आदि जस्ता स्रोत परिचालनको विकल्प प्रयोग भएको मैनालीको भनाइ छ (पराजुली २०६४) ।

त्यस्तै, रूपाकोट रेडियाले शेर सदस्यका अतिरिक्त स्थानीय श्रोतालाई रेडियोको साथी बनाउने अभियान पनि सञ्चालन गरेको छ । बाहिरबाट त्यहाँ गएर अस्थायी बसोबास गर्ने व्यक्तिहरू शेर सदस्य बन्न त पाउँदैनन् । तर पनि रेडियोको साथी अभियानमा सहभागी हुन सक्छन् । साथी बनेबापत प्रत्येक व्यक्ति वा संस्थाले मासिक रु. १०० का दरले पहिलो वर्ष रु. १२०० तथा दोस्रो वर्षदेखि प्रति महिना रु. ५० का दरले वार्षिक ६०० रेडियोलाई बुझाउनु पर्दछ । त्यसबापत रेडियोले उक्त व्यक्ति वा संस्थाको जन्म दिनमा शुभकामना दिने र व्यक्ति वा संस्थाको जीवनीबारे जानकारी गराउनेदेखि व्यक्तिका तर्फबाट विशेष चाडपर्वको शुभकामना उसका शुभेच्छुकहरूलाई रेडियोमार्फत दिने व्यवस्था छ । २०६५ जेठदेखि सुरु गरेको यो अभियानअन्तर्गत पहिलो महिनामा नै १०० जना जति रेडियोको साथी बनिसकेका छन् । उक्त रेडियोले २०६५ सालभित्र ५०० जना त्यस्ता साथी बनाउने र पछि यो सङ्ख्या १००० पुऱ्याउने लक्ष लिएको छ । रेडियोका स्टेसन प्रमुख टङ्क थापाको भनाइमा १००० जना रेडियोका साथी बनाउन सकेको अवस्थामा अहिलेको हिसाबले कुल सञ्चालन खर्चको आधा रकम सोही अभियानबाट संकलन हुनेछ ।^{२३} रेडियो मदनपोखराले रेडियो सञ्चालनका लागि गाविसबाट केही बजेट पाउँछ । त्यसबाहेक रेडियोले एकातिर आजीवन सदस्यता शुल्क, श्रोता क्लव सदस्यता शुल्क र नवीकरण शुल्क उठाउँछ भने अर्कातिर तिनै श्रोता क्लवका सदस्यहरू परिचालन गरी मुष्टिदान आदि नाममा समुदायका घर परिवारबाट चन्द्रा उठाउने पनि गर्दै आएको छ । यस्ता स्रोतबाट रेडियो सञ्चालनमा ठूलो सहयोग पुगेको छ (बज्जाडे सन् २००७) । सरकारी सहयोगको मात्र मुख नताकेर आर्थिक स्रोत जुटाउने यस्ता विभिन्न विकल्पतर्फ पनि नेपालका सामुदायिक रेडियो स्टेसनको ध्यान पुग्न जरुरी छ ।

स्वतन्त्र नियामक निकायको अभाव

विश्वका धेरै ठाउँमा रेडियो वा प्रसारण माध्यमको नियमनका लागि छुट्टै रूपमा स्वतन्त्र निकायको स्थापना गरिएको हुन्छ । त्यस्ता निकायलाई प्रसारण संस्थाको

^{२३} थापासँग २०६५ असार २२ गते गरिएको कुराकानीमा आधारित ।

परिभाषा र वर्गीकरण गर्नेदेखि इजाजत दिने, सम्बन्धित कानून, नियम र सर्त पालना भए नभएको अनुगमन गर्ने, प्रसारण संस्थाका लागि सर्त र नीति निर्धारण गर्ने तथा कतिपय ठाउँमा आर्थिक सुविधा र सहूलियतको बाँडफाँट गर्ने जस्ता महत्त्वपूर्ण जिम्मेवारी सुम्पिएको हुन्छ। यस अध्ययनका क्रममा हेरिएका सात देशमध्ये सबैमा यस्तो स्वतन्त्र नियामक निकायको अस्तित्व रहेको देखिन्छ। अस्ट्रेलियामा अस्ट्रेलियन ब्रोडकास्टिङ अथोरिटी (एबीए), क्यानाडामा क्यानेडियन रेडियो-टेलिभिजन एण्ड टेलिकम्युनिकेसन कमिसन (सीआरटीसी), फ्रान्समा कोन्सेल सुपेरियर डे एल अडियोभिजुएल (सीएसए), आयरल्याण्डमा ब्रोडकास्टिङ कमिसन अफ आयरल्याण्ड (बीसीआई), दक्षिण अफ्रिकामा इन्डिपेन्डेन्ट कम्मुनिकेसन्स अथोरिटी अफ साउथ अफ्रिका (आइसीएसए), नेदरल्याण्ड्समा डच मिडिया अथोरिटी (एमए) तथा संयुक्त राज्य अमेरिकामा फेडरल कम्मुनिकेसन्स कमिसन (एफसीसी) को स्थापना गरिएको छ। यीमध्ये प्रायः देशमा यस्ता नियामक निकायले रेडियो र टेलिभिजनको जिम्मेवारी लिएका हुन्छन्। क्यानाडा, दक्षिण अफ्रिका र संयुक्त राज्य अमेरिकामा भने इन्टरनेटसहित दूरसञ्चारको समेत जिम्मा ती निकायलाई दिइएको पाइन्छ (पवराला र मलिक सन् २००७, प्राइस-डेभिस र टाची सन् २००१)। हाम्रै छिमेकी देश भारतमा पनि स्वतन्त्र रेडियो प्रसारणको स्वीकृतिसँगै समग्र प्रसारण क्षेत्रको नियमनका लागि स्वायत्त निकायका रूपमा प्रसार भारतीसम्बन्धी ऐन सन् १९९९ मा जारी गरिएको थियो (पवराला र मलिक सन् २००७ : ९९)।^{२४}

हाम्रै देशमा पनि अन्य सेवा क्षेत्रमा यस्ता नियामक निकायको गठन भएको पाइन्छ। उदाहरणका लागि प्रेस काउन्सिल नेपालले छापा पत्रकारिता, दूरसञ्चार प्राधिकरणले दूरसञ्चार क्षेत्र, नेपाल बार काउन्सिलले कानून व्यवसाय, नेपाल इञ्जिनियरिङ काउन्सिलले इञ्जिनियरिङ, तथा नेपाल मेडिकल काउन्सिलले चिकित्सा क्षेत्रको अनुगमन गर्दै आएका छन्। तर स्वतन्त्र रेडियो लगायत प्रसारण क्षेत्रले ठूलो फड्को मारिसक्दा पनि यसलाई नियमनका लागि स्वायत्त निकाय गठन हुन सकेको छैन। रेडियोलगायत समग्र विद्युतीय सञ्चारमाध्यमको रेखदेख र नियमन गर्ने जिम्मा अहिलेसम्म सञ्चार मन्त्रालयकै काँधमा छ। राष्ट्रिय प्रसारण ऐन २०४९ को दफा ३ मा भनिएको छ, “नेपाल अधिराज्यभित्र प्रसारणसम्बन्धी कार्यक्रमसम्बन्धी रेखदेख र सञ्चालनको नीति निर्माण गर्ने

^{२४} प्रसार भारतीसम्बन्धी ऐन जारी भएको प्रसङ्ग तथा भारतमा प्रसारण स्वायत्तताका लागि भएको कानूनी लडाइँको विस्तृत चर्चा कञ्चन कुमार (सन् २००३) ले आफ्नो लेखमा गरेकी छिन्।

अधिकार श्री ५ को सरकारलाई हुनेछ” (श्री ५ को सरकार २०६० : ६८) । स्वतन्त्र प्रसारण माध्यमको स्थापनाका लागि पहिलो कानूनी द्वारको रूपमा रहेको २०४९ सालको ऐनमा तत्कालका लागि प्रसारण माध्यमको नियमन गर्ने जिम्मा सञ्चार मन्त्रालयलाई दिइनु स्वाभाविक नै थियो र यो अस्थायी व्यवस्था थियो भन्ने कुरा सोही ऐनको दफा २० मा भएको व्यवस्थाबाट पनि प्रस्ट हुन्छ । अधिकार प्रत्यायोजनसम्बन्धी सो दफामा प्रसारण ऐनबमोजिम आफूलाई प्राप्त अधिकारमध्ये कुनै वा सबै अधिकार कुनै अधिकारी तथा निकायलाई सरकारले प्रत्यायोजन गर्न सक्ने उल्लेख छ । यसबाट प्रसारणसम्बन्धी व्यवस्थापन वा नियमनका लागि छुट्टै निकायको गठन आवश्यक हुन्छ, सधैंभरि सरकार आफैँले हेर्न सक्दैन भन्ने सोच सुरुदेखि नै राखिएको प्रस्ट हुन्छ । यसबाहेक सरकारले २०५९ सालमा तर्जुमा गरेको सूचना तथा सञ्चार क्षेत्रको दीर्घकालीन नीतिमा पनि प्रसारणसम्बन्धी नियामक निकायको रूपमा राष्ट्रिय प्रसारण प्राधिकरणको स्थापना गर्ने उद्देश्य लिइएको देखिन्छ । प्रसारण क्षेत्रसम्बन्धी दीर्घकालीन नीतिअन्तर्गत प्रसारण क्षेत्रको उद्देश्यसम्बन्धी बुँदा १.२ मा उल्लेख छ :

विद्युतीय प्रसारण माध्यमहरूलाई प्रतिस्पर्धात्मक र विश्वसनीय बनाई स्वस्थ मनोरञ्जन, ज्ञान एवं सूचनाको प्रवाह गराउने हेतुले प्रसारण क्षेत्रको समन्वयात्मक एवं प्रतिस्पर्धात्मक विकास तथा नियमन (Regulation) का लागि नियामक निकायको रूपमा राष्ट्रिय प्रसारण प्राधिकरणको स्थापना गरी रेडियो र टेलिभिजन प्रसारणलाई प्रभावकारी रूपमा सञ्चालन गर्ने (श्री ५ को सरकार २०५९ : २३) ।

एफएम रेडियोहरूले प्रसारण गर्ने सामग्रीले पत्रकारिताका मूल्य, मान्यता र आचारसंहिताको पालना गर्न नसकेको भन्ने आवाजहरू विभिन्न गोष्ठीहरूमा बारम्बार उठ्न थालेपछि सरकारले टालटुले समाधान खोजेको छ । स्रोत-साधनको अभावका कारण छापा माध्यमकै अनुगमन राम्ररी गर्न नसकिरहेको प्रेस काउन्सिल नेपाललाई प्रसारण माध्यमको समेत अनुगमनको जिम्मा दिइएको छ । प्रेस काउन्सिल नेपालको ३२ औँ वार्षिक प्रतिवेदन २०६४ मा उल्लेख भएअनुसार प्रसारण (रेडियो, टेलिभिजन, अनलाइन) पत्रकारिताको निम्ति आवश्यक आचारसंहिता निर्माण गरी त्यसको कार्यान्वयन र अनुगमन समेत गरिदिन सूचना तथा सञ्चार मन्त्रालयले २०६४ असार २७ मा अनुरोध गरेको थियो (प्रेस काउन्सिल नेपाल २०६४क : १०-११) । त्यसैअनुरूप २०६४ को अन्तसम्ममा प्रेस काउन्सिलले जारी गरेको पत्रकार आचारसंहिता-२०६० माथि संशोधन गरेर

प्रसारण क्षेत्रलाई समेत समेट्दै पत्रकार आचारसंहिता जारी गरिएको थियो (प्रेस काउन्सिल नेपाल २०६४ख)। त्यस्तै, प्रेस काउन्सिलको साविकको काम, कर्तव्य, अधिकार र भूमिकामा आमूल परिवर्तन गर्ने उद्देश्यले काउन्सिलका तत्कालीन अध्यक्ष राजेन्द्र दाहालको संयोजकत्वमा पाँच सदस्यीय 'प्रेस काउन्सिल ऐन, २०४८ संशोधन एवं परिमार्जन' कार्यदल गठन गरिएको र कार्यदलले संशोधनसम्बन्धी प्रारम्भिक मस्यौदासमेत तयार पारेको जनाइएको छ (प्रेस काउन्सिल नेपाल २०६४क : १०-११)। सीमित मानव संसाधनसहित राजधानीमा मात्र सीमित रहेको काउन्सिललाई देशभरि खुलेका एफएम रेडियोको जिम्मा दिइनु हास्यास्पद छ। किनकि काउन्सिलका अध्यक्ष राजेन्द्र दाहालले पत्रपत्रिकाको वर्गीकरण गर्ने जिम्मेवारीसमेत काउन्सिललाई दिइएको हुनाले मुख्य जिम्मेवारीको रूपमा रहेको पत्रपत्रिकामा प्रकाशित विषयवस्तुको नियमित अनुगमन गर्ने र पत्रकारिता आचारसंहिता पालना भए नभएको हेर्ने काम प्रभावकारी ढङ्गले गर्न नसकिएको र केवल देखावटी प्रकृतिको भएको उल्लेख गरेका छन् (हेर्नुहोस् राजेन्द्र दाहालसँगको अन्तर्वार्ता, पराजुली २०६४ : २१२-२१३)।

जनशक्ति र आवश्यक स्रोत-साधन अभावका कारण प्रेस काउन्सिल पत्रपत्रिकाको अनुगमन गर्न सक्षम नभइरहेको स्थिति छ। यस्तो अवस्थामा बढ्दै गरेका टेलिभिजन, रेडियो र अनलाइन पत्रकारिताको नियमन गर्न काउन्सिललाई कठिन छ। तसर्थ प्रेस काउन्सिललाई छापाको अनुगमनको मात्र जिम्मा दिई अन्य समग्र व्यवस्थापनका लागि त छुट्टै स्वतन्त्र निकाय गठन गर्नुपर्ने देखिन्छ।

यसै सम्बन्धमा २०५८ सालमा हरिप्रसाद नेपालको संयोजकत्वमा बनेको एक कार्यदलले राष्ट्रिय प्रसारण परिषद् गठन गरी त्यसलाई प्रसारण क्षेत्रको नियमन गर्ने जिम्मा दिनुपर्ने सुझाव दिएको थियो। नेपालको कार्यदलले दिएको सुझावसमेतलाई समेट्दै तत्कालीन सरकारले २०५९ सालमा राष्ट्रिय प्रसारण प्राधिकरण अध्यादेश ल्याउन खोजेको थियो। २०४९ सालको राष्ट्रिय प्रसारण ऐनले सञ्चार मन्त्रालयलाई दिएको प्रसारणसम्बन्धी सम्पूर्ण कार्य नियमन, अनुगमन र दण्ड सजायसम्बन्धी सबै कार्यहरू गर्ने जिम्मा प्राधिकरणलाई दिइने उल्लेख थियो। स्वायत्त संस्थाको रूपमा गठन गर्ने भनिएको उक्त प्रस्तावित प्राधिकरणको गठन विधि हेर्दा सरकारकै पूर्ण नियन्त्रणमा रहने सङ्केत देखिएको थियो। किनकि सञ्चार मन्त्रालयकै वरिष्ठ कर्मचारी प्रमुख रहने व्यवस्था गरिएको प्रस्तावित प्राधिकरणका अधिकांश सदस्यहरू पनि मन्त्रालयकै कर्मचारीहरू पदेन रहने व्यवस्था मिलाइएको थियो जुन हरिप्रसाद नेपाल कार्यदलको प्रतिवेदनकै सुझावसँग मिल्दो थियो। यसले प्रसारण माध्यमलाई नियमन गर्ने नाउँमा

सरकारको नियन्त्रणमा राख्ने उद्देश्य लिएको भन्ने आवाज त्यति बेला यस क्षेत्रप्रति चासो राख्ने व्यक्तिहरूले उठाएका थिए।^{२५} विभिन्न विरोध र राजनीतिक अस्थिरताका कारण जारी हुन लागेको अध्यादेश आउन सकेन।

विगतका प्रत्येकजसो कार्यदलको मुख्य चासोमध्ये प्रसारणलाई नियमन गर्नका लागि प्रसारण परिषद् वा प्रसारण प्राधिकरणका नाउँमा छुट्टै निकायको स्थापना गरिनुपर्ने रहेको देखिन्छ। प्रसारणलाई व्यवस्थित बनाउन सुभाब दिने उद्देश्यले गठित यस पछिका कार्यदल वा आयोगहरू –भारतदत्त कोइराला कार्यदल (२०५९), महेशप्रसाद अधिकारी कार्यदल (२०६१) तथा उच्चस्तरीय मिडिया सुभाब आयोग (अधिकारी २०६३) ले पनि स्वतन्त्र र स्वायत्त नियामक निकायको आवश्यकतालाई प्रमुख रूपमा औल्याएका छन्। यद्यपि गठन विधिबारे विस्तारमा ती कार्यदलको प्रतिवेदनमा उल्लेख गरिएको छैन। तिनै विगतका कार्यदलका सुभाब समेतलाई ध्यान दिई शुक्ल कार्यदलले तयार पारेको ऐनको मस्यौदामा प्रसारण माध्यमलाई नियमित र व्यवस्थित गर्न स्वायत्त निकायको रूपमा राष्ट्रिय प्रसारण प्राधिकरणको व्यवस्था राखिएको छ। प्रसारण माध्यमको स्थापना र सञ्चालनका लागि इजाजत प्रदान गर्नेदेखि यसको विकासका लागि आवश्यक योजना तर्जुमा गर्ने, प्रसारण संस्थाहरूको नियमित निरीक्षण, सुपरीवेक्षण र अनुगमन गर्ने गराउने, वर्गीकरण गर्ने, प्रसारणसम्बन्धी मापदण्ड निर्धारण गर्ने, सरकारी नीति निर्देशन पालना गर्न आवश्यक निर्देशन जारी गर्ने जस्ता कार्यहरूको जिम्मा प्राधिकरणलाई तोकिएको छ (शुक्ल २०६३)।

गैरसरकारी क्षेत्रबाट २०५९ सालमा अधिवक्ता सतीशकृष्ण खरेलले तयार पारेको प्रस्तावित ऐनले चाहिँ गैरव्यापारिक प्रसारण क्षेत्रका लागि छुट्टै नियामक निकायको आवश्यकता औल्याउँदै गैरव्यापारिक प्रसारण प्राधिकरणको स्थापनाका लागि प्रस्ताव गरेको थियो। उक्त प्रस्तावित ऐनमा प्राधिकरणको स्थापना र गठन विधि, पदाधिकारीको पदावधि र योग्यता, प्राधिकरणको काम, कर्तव्य र अधिकार आदिसम्बन्धी व्यवस्थाहरू विस्तारमा उल्लेख गरिएको छ। प्राधिकरणको गठनसम्बन्धमा गरिएको व्यवस्था हेर्दा स्थानीय सामुदायिक र गैरव्यापारिक प्रसारकहरूको सहभागिता र प्रतिनिधित्वलाई बलियो बनाउने उद्देश्य राखेको

^{२५} नेपाल कार्यदल र प्रस्तावित प्रसारण प्राधिकरण अध्यादेशमा भएको व्यवस्थाबारे सङ्क्षिप्त रूपमा मैले अन्यत्र उल्लेख गरेको छु (हुमागाई २०६२क)। त्यसै अध्ययनको सिलसिलामा पत्रकार भारतदत्त कोइराला तथा विनयकुमार कसजुसँग कुराकानी गर्दा आफूहरूले प्रसारण प्राधिकरण अध्यादेशले प्रसारण माध्यमलाई नियन्त्रण गर्ने उद्देश्य राखेको भनी कडा विरोध जनाएको बताएका थिए।

देखिन्छ। यस प्रस्तावित ऐनमा प्रसारण पत्रकारिताको क्षेत्रमा २० वर्षको अनुभव भएको स्नातकोपाधी प्राप्त व्यक्ति अध्यक्ष तथा सातजना सदस्यहरूमा पाँच जना स्थानीय क्षेत्रमा प्रसारणमा संलग्न व्यक्तिहरू प्राधिकरणमा रहनुपर्ने व्यवस्था थियो। त्यसै गरी बाँकी दुईमध्ये प्रेस काउन्सिल नेपालको प्रतिनिधि र सञ्चार मन्त्रालयको उपसचिव दर्जाको निजामति कर्मचारी एकएक जना रहने व्यवस्था गरिएको थियो। प्राधिकरणको काम, कर्तव्य र अधिकारबारेमा सो प्रस्तावित ऐनमा उल्लेख भएअनुसार प्राधिकरणले सामुदायिक तथा गैरव्यापारिक प्रसारकहरूलाई इजाजत दिने, दर्ता गर्ने र नवीकरण गर्ने, आचरण र प्रसारण मापदण्ड निर्धारण गर्ने; अनुगमन र सुपेरीवेक्षण गर्ने; मूल्याङ्कनका लागि मापदण्ड निर्धारण गर्ने; ऐन र नियमको पालना गराउने आदि छन् (मैनाली २०६४)।

समग्र प्रसारण प्रणालीलाई व्यवस्थित गर्न साभ्ना निकाय नै नभएको अवस्थामा अधिवक्ता खरेलले प्रस्तावित गरेभैं गैरव्यापारिक प्रसारकका लागि छुट्टै नियामक निकाय गठन गर्नु कत्तिको सम्भव छ, यो थप छलफलको विषय हुन सक्छ। तर, अन्य देशको अभ्यासहरू हेर्दा समग्र प्रसारण क्षेत्र (अभ कतिपय अवस्थामा दूरसञ्चार क्षेत्र पनि) लाई एउटै निकायले नियमन गर्ने गरेको देखिन्छ। हाम्रो देशमा दूरसञ्चारलाई व्यवस्थित गर्नका लागि छुट्टै दूरसञ्चार प्राधिकरण छुट्टै छ। तसर्थ रेडियो र टेलिभिजन तथा अनलाइनको अनुगमन र नियमनका लागि प्रसारण प्राधिकरणको स्थापना गर्नु उपयुक्त हुने देखिन्छ। प्रेस काउन्सिल नेपाललाई पत्रपत्रिकाको मात्र जिम्मा दिनु उचित हुन्छ। तत्कालीन अध्यक्ष दाहालले व्यक्त गरेभैं (हेर्नुहोस् राजेन्द्र दाहालसँगको अन्तर्वार्ता, पराजुली २०६४ : २१२-२१३) देखावटी अनुगमनको कुनै अर्थ छैन। प्रसारण प्राधिकरणको गठन गर्दा त्यो स्वतन्त्र, स्वायत्त र प्रसारणसम्बन्धी सबै क्षेत्रको सहभागितामूलक र प्रतिनिधिमूलक हुनु आवश्यक छ, जहाँ सरकारको तर्फका प्रतिनिधि, व्यापारिक रेडियो प्रसारकको प्रतिनिधि, सामुदायिक रेडियो प्रसारकको प्रतिनिधि, टेलिभिजन र केवल टेलिभिजन प्रसारकहरूको प्रतिनिधि, तथा कानूनी र प्राविधिक क्षेत्रका विज्ञहरू सम्मिलित गराइनु आवश्यक हुन्छ। सरकारको नियन्त्रण र हस्तक्षेप हुनसक्ने गरी पहिले भैं गठन गर्न खोज्ने हो भने त्यसले प्रसारण क्षेत्रको विस्तारमा कुनै योगदान गर्न सक्दैन।

निष्कर्ष

नेपालको समग्र प्रसारण क्षेत्रमा अहिले देखा परेको प्रमुख चुनौती समयानुकूल नीति तथा कानूनी संरचनाको अभाव नै हो। खास गरी विगत एक दशकमा

सङ्ख्यात्मक रूपमा उल्लेख्य फड्को मार्न सफल स्वतन्त्र रेडियो र त्यसमाथि पनि गहन सामाजिक उत्तरदायित्व बोकेर स्थापित सामुदायिक रेडियोप्रति राज्यले स्पष्ट दृष्टिकोण र सहयोगी व्यवहार प्रदर्शन गर्न नसक्दा यस क्षेत्रको स्थायित्वमाथि प्रश्न उठ्न थालेको छ । एफएम रेडियोको बढ्दो सङ्ख्यासँगै यस क्षेत्रमा विविध किसिमका व्यावहारिक जटिलताहरू एकपछि अर्को गर्दै थपिएका छन् । डेढ दशकअघि तर्जुमा गरिएका नीति तथा कानून ती जटिलता फुकाउन अपर्याप्त छन् भन्नेमा पनि सबैको मतैक्य छ । तिनलाई बेलैमा सम्बोधन गर्नका लागि राज्यका तर्फबाट समयानुकूल नीति र व्यवहारको अपेक्षा यस क्षेत्रले गरेको छ ।

नेपालमा स्वतन्त्र एफएम रेडियोले आधा दशकको यात्रा पार गरिसक्दा नसकदै यस क्षेत्रलाई व्यवस्थित बनाउन छुट्टै स्पष्ट नीति र कानूनको आवश्यकता महसुस गरिएको हो । स्वतन्त्र रेडियो प्रसारणको क्षेत्रमा देखिएका वा देखिन सक्ने नीतिगत वा कानूनी चुनौतीको पहिचान मात्र भएको छैन ती चुनौतीबाट पार पाउन के कस्ता संरचना निर्माण गरिनुपर्दछ भन्नेबारे समेत यस बीचमा प्रशस्त बहसहरू भइसकेका छन् । यो अध्ययनको उद्देश्य पनि विगतमा भएका तिनै बहस र अहिलेसम्म नेपालमा भएका अभ्यासको सेरोफेरोमा रहेर वर्तमान अन्योलको निकास पहिल्याउनु हो ।

यो अध्ययन सामुदायिक रेडियोमा केन्द्रित भए पनि यहाँ उठाइएका धेरैजसो विषयवस्तु समग्र रेडियो प्रसारणकै लागि सान्दर्भिक छन् । सामुदायिक रेडियोमात्र होइन, व्यापारिक र अर्भ सार्वजनिक रेडियो प्रसारणका लागि समेत समयानुकूल नीति र कानूनी संरचना निर्माण गरी तिनलाई व्यवस्थित गरिनु जरुरी छ । विभिन्न स्वामित्व, स्वरूप तथा संरचनामा स्थापना गरिएका रेडियोहरूलाई कानूनी रूपले परिभाषित र वर्गीकरण गर्नु अहिलेको पहिलो प्राथमिकता हो । नेपालभित्र र बाहिर भइरहेका अभ्यास, बाहिरी देशमा प्रचलित कानून तथा हामीकहाँ अहिलेसम्म भएका बहसहरूलाई आधार मान्दा रेडियोलाई सार्वजनिक, व्यापारिक र सामुदायिक गरी तीन थरी वर्गीकरणको गर्दै त्यसका लागि प्रस्ट आधार र मापदण्ड निर्धारण गरिनु उपयुक्त हुने देखिन्छ । संसँगै राष्ट्रिय, क्षेत्रीय र स्थानीय गरी भौगोलिक वर्गीकरण पनि गरे अहिले देखिएको कसले कति क्षेत्रमा आफ्नो पहुँच पुऱ्याउन पाइने भन्ने विवादको पनि सुल्झिन्छ । सामुदायिक रेडियो भने स्थानीय प्रसारणको अवधारणामा नै सञ्चालित हुनु उपयुक्त हुन्छ । स्थानीय प्रसारण हुनुको मतलब स्थानीय समुदाय र विशेष गरी तल्ला वर्ग र सीमान्तकृत समुदायको पहुँच र नियन्त्रण हुने, स्थानीय विषयवस्तुलाई प्राथमिकता

दिने तथा स्थानीय स्रोत र साधनले भ्याउने सानो क्षमताको प्रसारण हुनु पनि हो ।

अर्कोतिर, कस्तो स्वामित्व वा व्यवस्थापनमा सञ्चालित एफएम रेडियोलाई सामुदायिक मान्ने भन्ने विवादमा अल्भिरहनु पनि उपयुक्त छैन । गैरनाफामुखी उद्देश्यका संस्थाद्वारा सञ्चालित रेडियोलाई सामुदायिक रेडियोका रूपमा वर्गीकरण गरे भैहाल्यो । बरु, तिनले दिने सामग्रीलाई कसरी स्थानीय समुदायको व्यापक हित र सरोकारमा केन्द्रित गराउने र कसरी कार्यक्रमको निर्माणमा उनीहरूको सहभागिता र पहुँच बढाउने भनी नीतिगत तथा कानूनी संरचना तयार पार्नु उपयोगी हुन्छ । आफूलाई सामुदायिक भनेर स्थापना गरिसकेपछि दिगो रूपमा टिकाउन तथा रेडियोप्रति समुदायको अपनत्व विकास गराउन स्थानीय क्षेत्रमा उपलब्ध मानवीय तथा आर्थिक र भौतिक स्रोत साधनको परिचालनविना सहज हुने छैन भन्ने कुरा ढिलो चाँडो सबैलाई महसुस हुने नै छ ।

रेडियोको वर्गीकरण तथा कार्यक्रम प्रसारणसम्बन्धी अन्यालपछि देखिएको अर्को समस्या रेडियोको इजाजत तथा फ्रिक्वेन्सी बाँडफाँटसम्बन्धी हो । चाहेजति मात्रामा रेडियो फ्रिक्वेन्सी वितरण गर्न नसकिने भएकाले यसमाथि पहुँचको अवसर सबैलाई समान रूपले उपलब्ध हुनु पर्दछ । एकातिर अहिले एकपटक पाएको रेडियोको इजाजत अनन्तकालसम्मका लागि पनि कायम राख्न सकिने कानूनी प्रावधान छ भने अर्कातिर रेडियो सञ्चालन गर्ने स्पष्ट रणनीति र योजनाविना हतार हतार फ्रिक्वेन्सी ओगट्ने होड देखा परेको छ । यो अवस्थाले टाठाबाठा र स्थानीय सम्भ्रान्त वर्गले नै सधैंभरि रेडियो फ्रिक्वेन्सीलाई कब्जा गर्न प्रोत्साहन गरेको छ । तसर्थ रेडियो फ्रिक्वेन्सीमाथि सबैको समान पहुँच कायम राख्ने तथा पछि आउनेलाई पनि अवसर दिन आवधिक इजाजत पत्रको व्यवस्था गरिनु उपयुक्त देखिन्छ । रेडियोले समुदायमा गरेको सेवाको मूल्याङ्कन गर्दै निश्चित अवधिपछि पुनः अर्को पटकका लागि इजाजत दिने वा नदिनेबारे निर्णय गर्ने कानूनी व्यवस्था आवश्यक छ । यसले रेडियोलाई समुदायप्रति जिम्मेवार बनाउन मद्दत गर्दछ भने समुदायका नाउँमा रेडियो फ्रिक्वेन्सी प्राप्त गरेर दुरुपयोग गर्ने प्रवृत्तिलाई निरुत्साहित गर्दछ । त्यस्तै, हरेक स्थानमा निश्चित प्रतिशत फ्रिक्वेन्सी सामुदायिक रेडियोको नाउँमा छुट्ट्याएर सामुदायिक रेडियोको प्रवेशलाई सहज बनाउन आवश्यक देखिन्छ ।

सामुदायिक भनेर प्रस्ट कानूनी किटान गरिसकेपछि राज्यले लिने गरेको महँगो इजाजत शुल्क, नवीकरण शुल्क, रोयल्टी, विजुली, पानी, टेलिफोन जस्ता शुल्कमा छुट वा प्रशस्त सहूलियत दिने व्यवस्था गर्न सकिन्छ । त्यसले सामुदायिक

रेडियोको सञ्चालन खर्च घटाइदिन्छ र उनीहरूले सामुदायिक हितका कार्यक्रम निर्माणतर्फ लगानी गर्न पाउँछन् । अर्कातिर, सामुदायिक रेडियोले आयआर्जनको सिलसिलामा कति मात्रामा र कस्ता विज्ञापन बजाउन पाउने वा नपाउने, तिनीहरूलाई सरकारका तर्फबाट कति र कुन रूपमा आर्थिक सहयोग उपलब्ध गराउने भन्ने निर्धारण गर्न पनि सहज हुन्छ । राज्यका तर्फबाट यति किटान गरिसकेपछि सामुदायिक रेडियोले कानूनी दायरामा रहेर के कस्तो आन्तरिक आर्थिक नीति तर्जुमा गर्ने र रेडियोलाई कसरी दीगो रूपमा टिकाउने भन्ने कुरा आफैले निर्धारण गर्न सक्छन् ।

नेपालको रेडियो प्रसारणमा देखिएका नीतिगत र कानूनी अन्योल हटाउन धेरै काम गर्न बाँकी देखिन्छ । तर, यसो भन्दैमा सामुदायिक रेडियोका प्रवर्द्धकहरूले पनि सधैं राज्यतर्फ औंला तेर्स्याउँदै राज्यले केही गरिदिएन, कानून नभएकाले बाधा पच्यो भनेर मात्र उम्किने ठाउँ छैन । स्पष्ट कानून नहुँदा समस्या बढेको कुरालाई कसैले पनि अस्वीकार गर्न मिल्दैन । तर, विद्यमान कानून र नीति नियमलाई टेकेरै पनि आफूलाई समुदायको सेवामा समर्पित गर्न सकिने प्रशस्तै ठाउँ छ । त्यस्ता छिटफुट प्रयासहरू भएका पनि छन् । खाँचो छ त केवल आफ्नो इच्छाशक्ति र समुदायप्रतिको प्रतिवद्धताको । यद्यपि सबै समस्यालाई सम्बोधन गर्न, समयानुकूल नीति र कानून नियमको तर्जुमा गर्न तथा नियमित अनुगमनद्वारा यस क्षेत्रलाई व्यवस्थित बनाउन छुट्टै स्वतन्त्र र स्वायत्त निकाय शिघ्रातिशिघ्र गठन गरिनु पर्छ भन्नेमा दुई मत छैन ।

सन्दर्भ सामग्री

अधिकारी, महेशप्रसाद, संयोजक । २०६१ । फ्रिक्वेन्सी मोडुलेसन प्रसारण प्रणाली (एफएम रेडियो) को स्थापना एवं व्यवस्थापन सम्बन्धमा व्यवस्थित एवं पारदर्शी नीति तर्जुमा गर्न गठित सुभाब समितिको प्रतिवेदन । अप्रकाशित, श्री ५ को सरकार, सूचना तथा सञ्चार मन्त्रालय ।

अधिकारी, राधेश्याम, संयोजक । २०६३ । उच्चस्तरीय मिडिया सुभाब आयोग प्रतिवेदन, २०६३ । काठमाडौँ : उच्चस्तरीय मिडिया सुभाब आयोगको सचिवालय, सूचना विभाग ।

कोइराला, भारतदत्त, संयोजक । २०५९ । विद्युतीय सञ्चारमाध्यमलाई व्यवस्थित र विकसित गरी सञ्चालन गर्नेबारेका सुभाबहरू । अप्रकाशित प्रतिवेदन, श्री ५ को सरकार, सूचना तथा सञ्चार मन्त्रालय ।

पराजुली, शेखर । २०६४ । मिडिया संवाद : नेपाली पत्रकारितावारे अन्तर्वार्ता । काठमाडौँ : मार्टिन चौतारी ।

- प्रेस काउन्सिल नेपाल । २०६४क । *प्रेस काउन्सिल नेपाल : वार्षिक प्रतिवेदन २०६४* । काठमाडौं : प्रेस काउन्सिल नेपाल ।
- प्रेस काउन्सिल नेपाल । २०६४ख । *पत्रकार आचार संहिता-२०६० (संशोधित तथा परिमार्जित-२०६४) : आम प्रेस र पत्रकारका लागि* । काठमाडौं : प्रेस काउन्सिल नेपाल ।
- बस्नेत, माधव कुमार । २०६५ । सामुदायिक रेडियोसम्बन्धी कानून निर्माण विषयको लागि आधार-पत्र । सामुदायिक रेडियो प्रसारक सङ्घद्वारा काठमाडौंमा आयोजित कार्यशालामा प्रस्तुत, २८ जेठ ।
- मैनाली, रघु, सं. । २०५९ । *सामुदायिक प्रसारण : प्रस्तावित कानून तथा सर्वोच्च अदालतको फैसला* । काठमाडौं : सामुदायिक रेडियो सहयोग केन्द्र, नेपाल वातावरण पत्रकार समूह ।
- वन्त, प्रत्यूष, शेखर पराजुली, देवराज हुमागाई, कोमल भट्ट र कृष्ण अधिकारी, सं. । २०६२ । *रेडियो पत्रकारिता : एफएममा समाचार र संवाद* । काठमाडौं : मार्टिन चौतारी ।
- शुक्ल, तपानाथ, संयोजक । २०६३ । विद्युतीय सञ्चार माध्यमलाई व्यवस्थित तथा नियमन र राष्ट्रिय प्रसारण प्राधिकरणसम्बन्धी विधेयक तर्जुमा गर्ने विषयमा गठित कार्यदलको सुझाव । सूचना तथा सञ्चार मन्त्रालयको वेबसाइट <http://www.moic.gov.np> मा उपलब्ध । यो वेबसाइट २०६५ असार २४ मा हेरिएको हो ।
- श्री ५ को सरकार । २०५९ । *सूचना तथा सञ्चार क्षेत्रको दीर्घकालीन नीति-२०५९* । काठमाडौं : सूचना तथा सञ्चार मन्त्रालय ।
- श्री ५ को सरकार । २०६० [२०५०] । राष्ट्रिय प्रसारण ऐन २०४९ । *प्रकाशनको दिग्दर्शन* (चतुर्थ संस्करण) । हरिहर विरही, सं., पृ. ६७-७२ । काठमाडौं : प्रेस काउन्सिल नेपाल ।
- हुमागाई, देवराज । २०६२ । कानून, नीति तथा सरकारी रवैया । *रेडियो पत्रकारिता: एफएममा समाचार र संवाद* । प्रत्यूष वन्त, शेखर पराजुली, देवराज हुमागाई, कोमल भट्ट र कृष्ण अधिकारी, सं., पृ. ८७-९३७ । काठमाडौं : मार्टिन चौतारी ।
- हुमागाई, देवराज । २०६२क । नेपालमा एफएम रेडियोको विस्तार । *रेडियो पत्रकारिता : एफएममा समाचार र संवाद* । प्रत्यूष वन्त, शेखर पराजुली, देवराज हुमागाई, कोमल भट्ट र कृष्ण अधिकारी, सं., पृ. ३-५९ । काठमाडौं : मार्टिन चौतारी ।
- हुमागाई, देवराज र प्रत्यूष वन्त । २०६५ । कानूनले नचिन्ने नेपालका सामुदायिक रेडियो । *संहिता*, वैशाख-असार, पृ. ३४-४० ।

- Bhattarai, Binod. 2000. Radio : Sound of Openness. In *Media Nepal 2000*. P. Kharel, ed., pp. 93-122. Kathmandu : Nepal Press Institute.
- Kumar, Kanchan. 2003. Mixed Signals : A History of Radio Broadcasting Policy in India. Available at <http://mail.sarai.net/pipemail/cr-india/2003-june/005911.html>. Accessed on 15 July 2008.
- Onta, Pratyoush. 2008. Radio and the Recent Political Changes in Nepal : An Investigation Report. Unpublished report submitted to ict Development Associates.
- Pavarala, Vinod and Kanchan K. Malik. 2007. Legislating for Community Radio: A Comparative Analysis of Policy Frameworks in Other Countries. In *Other Voices : The Struggles for Community Radio in India*, pp. 43-80. New Delhi : Sage Publications.
- Price-Davies, Eryl and Jo Tacchi. 2001. *Community Radio in a Global Context : A Comparative Analysis in Six Countries*. Place not mentioned: Community Media Association.
- Pringle, Ian and Bikram Subba. 2007. Ten Years on : The State of Community Radio in Nepal. Unpublished report, UNESCO.